

ΟΜΙΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
ἀφιερωμένου στη μνήμη του
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

Ἀνάτυπο

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

Ἐκπαίδευση στὴ Διασπορὰ

*Πρὸς μιὰ παιδεία ἐλληνικὴ ἢ πρὸς «θεραπεία»
τῆς πολυγλωσσίας;*

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING

Ἐκπαίδευση στὴ Διασπορὰ

Πρὸς μιὰ παιδεὶα ἑλληνικὴ ἢ πρὸς «θεραπεία»
τῆς πολυγλωσσίας;

Οἱ συγκρούσεις στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, πού παρακολουθοῦμε τὰ τελευταῖα χρόνια, μᾶς ἀναγκάζουν νὰ συζητήσουμε καὶ πάλι θέσεις καὶ προβλήματα πού ἔμοιαζε νὰ ἔχουν ξεπεραστεῖ ἢ πού ἐλπίζαμε ὅτι σὲ τέτοια ἔνταση δὲν θὰ ἀπασχολοῦσαν ξανά τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ζοῦμε ἀκόμη σὲ μιὰ περίοδο ὅπου, στὴν Εὐρώπη τουλάχιστον, οἱ συζητήσεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ «διαφορετικοῦ» (εἴτε αὐτὸ εἶναι ἐθνικὴ ταυτότητα εἴτε πολιτικὴ ἰδεολογία ἢ γλῶσσα κτλ.) ἀπασχολοῦν ἔντονα τὶς κοινωνίες, τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο. Σὲ ζητήματα πού ἀφοροῦν στὴ γλῶσσα δύο εἶναι τὰ κυριότερα θέματα τῶν συζητήσεων, πρῶτον τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης χρήσης μιᾶς γλώσσας καὶ δεύτερον ἡ διαπίστωση ὅτι γλῶσσες καὶ διάλεκτοι φθίνουν ἢ καὶ ἐξαφανίζονται γιὰ ποικίλους κάθε φορὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξετάζει ἡ σύγχρονη κοινωνικὴ γλωσσολογία.

Στὴν πολυγλωσσὴ καὶ πολυεθνικὴ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀσκηθεῖ μιὰ κρατικὴ πολιτικὴ πού θὰ ὑποχρέωνε τοὺς ὑπηκόους νὰ χρησιμοποιοῦν μόνον τὴν ἐπίσημη ὀθωμανικὴ γλῶσσα. Ἡ τακτικὴ τῶν Ἀψβούργων νὰ ἰσχυροποιήσουν τὴ γερμανικὴ γλῶσσα, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐξορθολογισμοῦ τῆς διοίκησης, δὲν πετύχαινε πάντοτε ὥστε στὸν διοικητικὸ τομέα συνεχιζόταν ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς (στὴν περίπτωσι τῆς Οὐγγαρίας-Κροατίας) ἢ γινόταν ἀνεκτὴ ἡ ἰταλικὴ (στὴν περίπτωσι τῶν ἰταλικῶν κτήσεων). Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς γραφειοκρατίας ἡ διοίκηση μᾶλλον ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴ γλῶσσα ἐπικοινωνίας τῶν ὑπηκόων, πού συνεπῶς ἦταν ἐλεύθεροι νὰ εἶναι πολυγλωσσοί. Μόλις μὲ τὴ διαμόρφωσι τῶν μοντέρνων κρατῶν τοῦ 19ου αἰ., τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν ὄλο καὶ περισσότερους τομεῖς τῆς κοινωνίας, καὶ μὲ τὴ σύνταξι πολιτικῶν συνταγμάτων ἄρχισε νὰ ἐνισχύεται συστηματικὰ ἡ μία, ὀνομαζόμενη κατὰ περίπτωσι, «ἐθνικὴ», «ἐπίσημη», «κρατικὴ» γλῶσσα, πού γινόταν αὐτόματα καὶ γλῶσσα τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης, γλῶσσα τῆς γραφειοκρατίας, εἰς βάρος συχνὰ τῶν ἄλλων γλωσσῶν πού μιλοῦνταν μέσα στὰ ὅρια τῆς ἴδιας ἐπικράτειας.

Θά προσπαθήσω νά διαγράψω σύντομα τόν προβληματισμό πού μέ άπασχολεί μέ σκοπό νά ξανασκεφτοῦμε τὸ φαινόμενο τῆς πολυγλωσσίας στή νοτιοανατολική Εὐρώπη. Ἀναλύοντας τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς πολυγλωσσίας στήν περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει πρέπει νά ξεχωρίζουμε αὐστηρὰ δύο διαφορετικὲς περιπτώσεις κοινωνικῆς πολυγλωσσίας: πρῶτον τὴν πολυγλωσσία στους περισσότερους χώρους προέλευσης τῶν παροίκων καὶ δεύτερον τὴν πολυγλωσσία σὲ ὅλους τοὺς χώρους ὑποδοχῆς. Θά ἐξειδικεύσω τὴν ἀνάλυσή μου στὰ προβλήματα πού παρουσιάζονται στήν ἐκπαίδευση στους χώρους τῆς ἐλληνικῆς Διασπορᾶς, στὰ χρονικὰ πλαίσια τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. Θά ἀσχοληθῶ μέ τις παροικίες τῆς βόρειας Ἰταλικῆς Χερσονήσου, τῆς Ἀψβουργικῆς Μοναρχίας καὶ τῆς νότιας Ρωσίας. Στὸ Παρίσι δὲν ὑπῆρξε στὰ χρόνια αὐτὰ ὀργανωμένη κοινότητα πού θά προσέφερε σχολικὴ παιδεία, τὸ ἴδιο στὸ Ἄμστερνταμ.¹ Στὴν Ἀλεξάνδρεια² ὀργανωμένη κοινότητα ὑφίσταται ἀπὸ τὸ 1843. Ἡ παιδεία στὶς Ἀκαδημίες τῶν Παρίστριων Ἡγεμονιῶν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ προβληματισμοῦ μου, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα. Περιορίζομαι στήν περίοδο αὐτὴ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ συνθήκες μετακίνησης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ κέντρα ἐκκίνησης ἦταν διαφορὲς ἀπὸ αὐτὲς τοῦ ὕστερου 19ου καὶ πολὺ περισσότερο τοῦ 20οῦ αἰ., ὅποτε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐθνικοῦ κρατικοῦ κέντρου ἀλλὰ καὶ διαφορετικὲς οἰκονομικοκοινωνικὲς τοπικὲς καὶ διεθνεῖς συνθήκες διαμορφώνουν νέες προϋποθέσεις γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν μελῶν τῶν παροικιῶν.

Τὴν ἀλληλουχία τῶν δύο ἀλληλένδετων περιπτώσεων πολυγλωσσίας πού διαχώρισα πρὸς πάνω μποροῦμε νά ἀναλύσουμε ἐξετάζοντας πέντε παράγοντες πού καθορίζουν τὴν πολυγλωσσία τῆς Ἑλληνικῆς Διασπορᾶς: (α) καταγωγὴ, (β) γέννηση καὶ διάρκεια παραμονῆς στους χώρους ὑποδοχῆς, (γ) οἰκογενειακὸ περιβάλλον, (δ) ἐπίπεδο μόρφωσης, (ε) ἐπαγγελματικὸς-κοινωνικὸς προσανατολισμὸς.

Στὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο πού διέγραψα μετακινούνταν πρὸς τις παροικίες τῆς Ἰταλικῆς Χερσονήσου καὶ κυρίως τὴ Βενετία, τὸ Λιβόρνο καὶ τὴν Τεργέστη Ἑλληνες, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπὸ περιοχὲς ὅπου κατὰ

1. Γιὰ τὴν κατάσταση στήν ἐλληνικὴ παροικία στὸ Ἄμστερνταμ βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, Ἰωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Ἡ ἐλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, Ἀθήνα 1964. Φίλιππος Ἡλιού, (εἰσαγωγή στὸ) Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ, Ἀθήνα 1976.

2. Εὐθύμιος Θ. Σουλογιάννης, Ἡ Ἑλληνικὴ κοινότητα Ἀλεξανδρείας, 1843-1993. Ἀθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1994.

τεκμήριο μιλιόταν ή ελληνική, μερικοί ίσως είχαν και γνώσεις της βενετσιάνικης (εφόσον προέρχονταν από την Κρήτη και τα νησιά του Ίονιου), και άλλοι, λιγότεροι, πιθανόν να γνώριζαν την τουρκική ή και τη γαλλική ως γλώσσα του ανατολικομεσογειακού εμπορίου και της διπλωματίας (καθώς προέρχονταν από πόλεις των παραλίων της Μ. Ασίας και των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου). Στους χώρους υποδοχής τους κυρίαρχη γλώσσα ήταν ή ιταλική, ή αυτή που εκείνη την εποχή θεωρείται σε κάθε περιοχή της Ίταλικής Χερσονήσου ως ιταλική γλώσσα, και προκειμένου για την Τεργέστη και ή γερμανική, ως γλώσσα της γραφειοκρατίας, όσο και ή ιταλική, λόγω της σθεναρής απαίτησης που πρόσβαλλαν οι ισχυροί πληθυσμιακά ιταλόφωνοι κάτοικοί της.³ Στη συνοίκηση με τους Σέρβους (Ίλλυριούς) αναφάνηκαν εμπόδια επικοινωνίας, μεταξύ των οποίων και γλωσσικά, στο μέτρο που αναπτυσσόταν ή συνείδηση της εθνικής ιδιαιτερότητας. Προβλήματα αναφύονταν στην εκκλησιαστική λειτουργία και στην κοινοτική διοίκηση και θα αναφαίνονταν σίγουρα και στον εκπαιδευτικό τομέα αν δεν προλάβαινε να επέλθει ο χωρισμός των δύο κοινοτήτων το 1782.⁴

Πρός το έσωτερικό της Αψβουργικής Μοναρχίας (Αυστρία, Κροατία, την περιοχή των Στρατιωτικών Συνόρων [Militärgrenze-Gebiet] με σερβικό και βλάχικο πληθυσμό, Ούγγαρία, Τρανσυλβανία) μετανάστευαν άτομα από περιοχές (Μακεδονία, Ήπειρο, Θεσσαλία, νότια Σερβία, εν μέρει Βουλγαρία) με ποικιλόμορφο εθνικά πληθυσμό και πάντως πολύγλωσσο. Η ελληνική ήταν για τις νότιες περιοχές της Βαλκανικής αλλά και για τους μετακινούμενους προς Βορρά παροίκους ή πιό διαδεδομένη γλώσσα της εμπορικής επικοινωνίας, ήταν ή γλώσσα της εκκλησίας αλλά και σε μεγάλο βαθμό γλώσσα της ανώτερης παιδείας, τουλάχιστον για τα χρόνια του Διαφωτισμού. Ακολουθοῦσαν ή σερβική και ή άρωμουνική, αν λάβουμε υπόψη ότι από τον ύστερο 17ο αϊ. σημειώνονταν μεγάλες μετακινήσεις σερβικών και βλαχόφωνων πληθυσμών προς την περιοχή των αυστριακών στρατιωτικών συνόρων, στο Βανάτο του Τέμεσβαρ και στην Ίδια την Ούγγαρία. Στους χώρους υποδοχής των παροίκων ισχυρή γλώσσα της γραφειοκρατίας και κατά περιοχές και γλώσσα του κοινωνικού περιβάλλοντος (π.χ. στη Βιέννη) ήταν ή γερμανική και ακολουθοῦσαν ή ούγγρικη (στις διάσπαρτες παροικίες στο ούγγρικό έδαφος), ή λατινική (στην ούγγροκρατική διοίκηση), ή δακορουμανική (στις

3. Όλγα Κατσαρδής-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 15.

4. *Ο.π.*, σ. 103 κ.έ.

περιοχές τῆς Τρανσυλβανίας καὶ Βλαχίας) καὶ ἡ σερβικὴ (στὶς νοτιοσλαβικὲς χώρες ὑπὸ διαρκὴ ἢ ὄχι ἀψβουργικὴ κυριαρχία).

Στὴ νότια Ρωσία μετανάστευαν Ἕλληνες κυρίως ἀπὸ τὶς νησιωτικὲς καὶ παράλιες τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου περιοχές, κατὰ τεκμήριο ἑλληνοφώνες.⁵ Γρήγορα ὅμως καὶ ἐκεῖ (καὶ μαρτυρίες τὸ πιστοποιοῦν ἤδη γιὰ τὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ.) ἄρχισαν νὰ ἀναφαίνονται τὰ ἴδια γλωσσικὰ προβλήματα πού θὰ διαπιστώσουμε καὶ γιὰ τὶς ἄλλες παροικίες.

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ οἱ πάροικοι εἶχαν ἐξοικειωθεῖ ἤδη στοὺς χώρους προέλευσής τους μὲ τὸ φαινόμενο τῆς πολυγλωσσίας καὶ τοῦτο εἶχε μεγάλη κοινωνικοψυχολογικὴ σημασία. Ἡ κοινωνικὴ γλωσσολογία μᾶς βοηθάει ἄλλωστε σήμερα νὰ ἐξετάσουμε συστηματικὰ τὰ γλωσσικὰ ζητήματα ὡς προβλήματα κοινωνικά. Δεύτερον, στοὺς χώρους προέλευσης ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ κοινωνικὰ ἀνώτερη γλώσσα. Εἶναι γνωστός στὴ γλωσσολογικὴ ἔρευνα ὁ σεβασμός, ἡ ἀξία (prestige) μιᾶς γλώσσας πού προέρχεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τῆς ἀξιολόγησης.⁶ Ὁ παράγοντας αὐτὸς διαδραμάτιζε σημαντικὸ ρόλο στὸν γλωσσικὸ ἐξελληνισμὸ βλαχόφωνων πληθυσμῶν ἢ στὴν ἀπόφασή τους νὰ χρησιμοποιοῦν ἐξίσου καὶ τὴν ἑλληνικὴ, ἐφόσον ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς διευκόλυνε τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητά τους. Ὅμως στοὺς χώρους ὑποδοχῆς δὲν ὑφίστατο ὁ παράγοντας αὐτός. Καὶ ὅσοι εἶχαν τὴν πρόθεση νὰ ἐπιστρέψουν σύντομα στοὺς χώρους προέλευσής τους διατηροῦσαν τὴν παλιὰ ἀξιολογικὴ κρίση· ὅσοι ὅμως διέμεναν πολὺ χρόνον στὶς παροικίες ἄρχισαν νὰ ἀξιολογοῦν διαφορετικὰ τὶς γλώσσες τοῦ περιβάλλοντος· ὅσοι γεννήθηκαν στὶς παροικίες μᾶλλον προσανατολίζονταν ἐξ ἀρχῆς διαφορετικὰ.

Στὸν παράγοντα καταγωγὴ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ παράμετρος ἡλικία. Μεταναστεύοντας ἢ ὡς ἐνήλικες ἢ ὡς ἔφηβοι καὶ σὲ ἐποχῆ, πού δὲν φημιζόταν γιὰ τὴ συστηματικὰ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση, βρισκόνταν ἀντιμέτωποι μὲ ἄλλες γλώσσες πού δὲν γνώριζαν, καὶ τὴ δυσκολία αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ξεπεράσουν παρακολουθώντας μαθήματα γλώσσας, στὸ βαθμὸ μάλιστα πού τέτοια δὲν προσφέρονταν τότε συστηματικὰ. Τὰ

5. Βλ. σχετικὰ Vyron Karydis, «A Greek Merchant Paroikia: Odessa 1774-1829», στὸ Richard Clogg (ἐπιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, New Jersey, σ. 111-136· τοῦ ἴδιου, «The Mariupol Greeks: Tsarist Treatment of an Ethnic Minority ca. 1778-1859», *Journal of Modern Hellenism*, 3 (1986), 57-74.

6. Georg Kremnitz, *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführender Überblick*, Βιέννη 1990, σ. 74 κ.έ.

έγχειρίδια φωτισμένων λογίων, πού οι πάροικοι είχαν στη διάθεσή τους ήδη από τη δεκαετία του 1770 δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναστρέψουν τὴν προσαρμογή τους στὶς γλώσσες τοῦ περιβάλλοντός τους. Στὰ 1772 ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ἐξέδιδε τὸ τέταρτο ἤδη ἐγχειρίδιό του, τὸν *Πρόχειρο καὶ εὐπόριστο διδάσκαλο τῶν πρωτοπειρῶν Ρωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς γλώσσης*⁷ καὶ προλόγιζε ὡς ἐξῆς: «Τοῖς Φιλογερμανοῖς τὴν τῶν ποθουμένων ἐπίτευξιν. Ἀναπολήσας ἐγὼ κατὰ νοῦν πολλάκις τὰς δυσκολίας ὅπου δοκιμάζουσι διὰ τὴν μάθησιν τῆς Γερμανικῆς γλώσσης, ὅσοι Ρωμελίται διατρίβουσι διὰ τὴν πραγματείαν των, τόσον εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅπόσον καὶ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Τρανσυλβανίαν· εἰς τὸ Μπανάτι, Σερβίαν, Κροατίαν· ἐκινήθηκα ἀπὸ ἔνθεον ζῆλον διὰ νὰ εὐκολύνω εἰς αὐτούς, αὐτὰς τὰς δυσκολίας, ὅπου μὲ εὐκολώτερον τρόπον, διὰ νὰ ἤμποροῦσι νὰ τὴν μανθάνωσιν [...]».

“Ὅσοι παρέμεναν γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ στὶς ξένες χῶρες καὶ κυρίως τὰ παιδιὰ πού ἔβλεπαν τὸ φῶς σ’ αὐτὲς δὲν εἶχαν τίς κοινωνικὲς προϋποθέσεις τῶν γονέων τους γιὰ νὰ μάθουν τὰ ἑλληνικά. Τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἢ κοιτίδα γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς μητρικῆς γλώσσας. Ἐντούτοις ἡ πραγματικότητα ἦταν διαφορετικὴ. Ὁ κοινωνικὸς περίγυρος στὸν ὁποῖο ζοῦσαν οἱ πάροικοι δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἐκμάθησιν καὶ χρῆσιν τῆς γλώσσας αὐτῆς, ἄλλωστε τὸ ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς κατάρτισης τῶν γονέων δὲν ἦταν πάντοτε ἐκεῖνο πού θὰ διευκόλυνε τὴ γλωσσικὴ διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων. Οἱ ἰσχυρότεροι οικονομικά, αὐτοὶ πού κατὰ τεκμήριον ἐνδιαφέρονταν καὶ γιὰ τὴ μόρφωσιν τῶν παιδιῶν τους, εἶχαν οἰκοδιδασκάλους, ὅχι πάντοτε Ἑλλήνες, ἢ ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους σὲ ἰταλικά, γερμανικά, σερβικά ἢ οὐγγρικά σχολεῖα προσβλέποντας, ὅπως ἦταν καὶ ἀναμενόμενο, στὴν ἀπρόσκοπτη ἐπαγγελματικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἐξέλιξιν. “Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ ἀνάμεσα στ’ ἄλλα τὴν ὑπόμνησιν τοῦ Εὐφρόνιου Ραφαὴλ Πόποβιτς, δασκάλου στὸ Ἑλληνομουσεῖο τοῦ Σεμλίνου, πού τὸ 1835 ἀπήλυθε ἐκκλήσιν στοὺς γονεῖς νὰ μὴ στέλνουν τὰ παιδιὰ τους στὰ γερμανικά σχολεῖα ἀλλὰ νὰ τὰ ἐπαναφέρουν στὸ ἑλληνικὸ καὶ

7. Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος Διδάσκαλος τῶν πρωτοπειρῶν Ρωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, Τουτέστι, Βιβλίον ἐπωφελέστατον καὶ ἀναγκαϊότατον, εἰς ἐκείνους τοὺς Ρωμελίτας, ὅπου ποθοῦσι, διὰ νὰ μάθωσι τῶν Γερμανικῶν Γραμμάτων τὴν Ἀνάγνωσιν, διαφόρων πραγμάτων Ὀνομασίας καὶ Συναμιλλὰς ἀναγκαϊοτάτας, ὡσάν ὅπου περιέχει πρῶτον, ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ, δεῦτερον ΡΩΜΑΪΚΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ Λεξικὸν καὶ τρίτον ΓΕΡΜΑΝΟΡΩΜΑΪΚΟΔΙΑΛΟΓΟΥΣ, διὰ περισσοτέρων ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, συγγραφέντα [...], Βιέννη 1772, προοίμιον, χ. σελ.*

τους υποσχόταν ότι σ' αυτό θα διδασκόταν και η γερμανική.⁸ Για τους παροίκους μάλιστα στην Ούγγαρία τα προβλήματα φαίνεται να ήταν όξύτερα και λόγω της τελείως διαφορετικής δομής της γλώσσας. Την προσπάθεια για τη θεραπεία αυτών των προβλημάτων διαπιστώνουμε εν μέρει στο πλούσιο και ποικίλο έργο του Σιατιστινού λόγιου στα τέλη του 18ου αι. στην Ούγγαρία Γεώργιου Ζαβίρα.

Ο κοινωνικός περίγυρος δεν ήταν πάντοτε ο μόνος παράγοντας ο οποίος προσδιόριζε τον προσανατολισμό των γονέων για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά η ίδια η κατάσταση στην οικογενειακή έστια. Μικτοί γάμοι και τροφοί από το αλλόγλωσσο κοινωνικό περιβάλλον πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη ως παράγοντες που επηρέασαν τη γλωσσική διαμόρφωση των παιδιών. Αν βασιστούμε στο παράδειγμα της Τεργέστης, από το μόνο που ως τώρα διαθέτουμε κάποια στοιχεία μέτρησης, για την περίοδο 1781-1830 καταγράφονται 268 γάμοι, από τους οποίους 49 τουλάχιστον (18,2%) ήταν μικτοί. Ειδικότερα για τα χρόνια 1815-1830, όταν οι καταγραφές γίνονται συνεπέστερες, η αναλογία σε απόλυτους αριθμούς είναι 77 γάμοι όμοδόξων (κατά τεκμήριο Έλλήνων) ανάμεσα σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται όμως και γάμοι Έλλήνων με σερβικής καταγωγής ορθόδοξες γυναίκες και το αντίστροφο) και 36 μικτών (κατά τεκμήριο ήταν και διαφορετικής εθνότητας και γλώσσας).⁹ Αν η έρευνα είχε αποδώσει ανάλογες μετρήσεις για τις παροικίες της ήπειρωτικής Αψβουργικής Μοναρχίας, όπου σημειώνονταν και πολυπληθέστερες μετακινήσεις και Βλάχων, μεταξύ άλλων, τότε η εικόνα θα ήταν περισσότερο αποκαλυπτική.

Στην «αμέλεια» του οικογενειακού περιβάλλοντος για την καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας πρέπει να επισημάνω έναν άλλο παράγοντα που έως τώρα δεν έχει ληφθεί υπόψη. Πρόκειται για το ρόλο των τροφών ή γυναικών οικιακών βοηθών, που κατοικοῦσαν μόνιμα εντός των οικογενειακών έστιών, και οι οποίες, σε όσες περιπτώσεις σημειώνονται στις απογραφές, προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την ενδοχώρα, δηλαδή από αλλόγλωσσο κοινωνικό περιβάλλον· οι γυναίκες αυτές ήταν Ιταλίδες, Αυστριακές, Σλοβένες, Ούγγαρέζες, Ρωσίδες. Για μια ένδεικτική εικόνα μᾶς διευκολύνει πάλι το παράδειγμα της Τεργέστης. Στις πληθυσμιακές

8. Ιωάννης Παπαδριανός, «Ένας μεγάλος Μακεδόνας ἀπόδημος: Εὐφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς», στο *Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 127.

9. Κατσιαρδή-Hering, *Παροικία Τεργέστης*, σ. 129-130.

ἀπογραφές τῆς πόλης γιὰ τὸ 1765¹⁰ καὶ 1775,¹¹ ποὺ διεξήχθησαν σύμφωνα μὲ τις κρατικὲς προδιαγραφές, περιλαμβάνονται 15 serve (1765) σὲ σύνολο 90 οἰκογενειακῶν ἐστιῶν¹² καὶ 8 serve σὲ ἀντιστοιχία 170 οἰκογενειῶν τὸ 1775. Ἡ μείωση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πλημμέλεια μὲ τὴν ὁποία εἶχαν συνταχθεῖ οἱ ἀπογραφές. Οἱ μεταγενέστερες καταγραφές τῶν Ἑλλήνων τῆς Τεργέστης διεξάγονταν ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ περιλάμβαναν μόνον τοὺς Ἑλληνας παροίκους,¹³ μὲ συνέπεια νὰ μὴ δίδονται στοιχεῖα ποὺ θὰ διευκόλυναν ἀνάλογα συμπεράσματα.

Λόγιοι ποὺ ἤλθαν ωρὶς, σχεδὸν μὲ τὴ δεύτερη γενιὰ τῶν παροίκων, ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πρόβλημα, ὅπως ὁ Ἀσώπιος (1818) ἢ ὁ Φιλητᾶς (1819) γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Τεργέστης, οἱ ἀρθρογράφοι τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ (1816) γιὰ τὴ Βιέννη, καὶ 1820 γιὰ τὴν Ὁδησσό, διαπίστωναν ἀμβλυνση τῆς ἱκανότητος τῶν παιδιῶν νὰ χρησιμοποιοῦν σωστὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὴν ἀμέλεια τῶν γονέων στηλίτευε ὁ Φιλητᾶς,¹⁴ γιὰτι (οἱ νεότεροι) ἀντὶ νὰ ὁμιλοῦν τὴν γλῶσσαν τῶν γερόντων, ... συγκατανεύουσιν οἱ Γέροντες αὐτοὶ νὰ βαρβαροῦταλίζωσι μὲ τὰ παιδάκια καὶ μὲ τὰς γυναῖκας». Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος στὸν πρόλογο τοῦ ἐγχειριδίου του *Μαθήματα τῆς γραικικῆς γλώσσης διὰ τὸ σχολεῖον τῶν ἐν Τεργέστη κατοικημένων Γραικῶν* (1818)¹⁵ ἦταν ἐξίσου σαφής: «Ἀπὸ τοὺς μαθητευόμενους εἰς τὰ Σχολεῖα τῶν ἐνταῦθα κατοικημένων ὁμογενῶν, τινὲς δι' ἀμέλειαν, τινὲς δὲ δι' ἀτυχίαν, οἱ περισσότεροι σχεδὸν χωλαίνουσιν εἰς τὴν μητρικὴν αὐτῶν γλῶσσαν, ποῦ μὲν μεταχειριζόμενοι δι' ὄλου λέξιν Ἰταλικήν, ποῦ δὲ πάλιν Γραικικὴν μὲν τὴν λέξιν, ἀλλὰ φράσιν καὶ ἔκφρασιν ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ ἐκγραικισμένην [...]

10. Archivio Diplomatico di Trieste (ADT), 2 D 32, 30 Gennajo 1765, Coscrizione fatta del Popolo ch'abbita nella città di Trieste.

11. ADT, 22 B 8, Coscrizione generale della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefelds.

12. Οἱ οἰκογενειακὲς ἐστῆες ἀντιστοιχοῦν σὲ πληθυσμὸ 154 ἀτόμων. Οἰκογένειες μὲ παιδιά ἀνέρχονται μόνον στὸν ἀρ. 19. Εἶναι ἀκόμη ἡ ἐποχὴ τῆς ἀτομικῆς μετανάστευσης ἐμπόρων.

13. Κατ' ἐξαίρεση σημειώνονται ὀρισμένοι servi di bottega συνήθως προερχόμενοι ἀπὸ τὸ Levante καὶ πάντως δὲν ἀποτελοῦν ὑπηρετικὸ προσωπικὸ γιὰ τις οἰκιακὲς ἐργασίες.

14. Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, «Χριστόφορος Φιλητᾶς. Σκέψεις γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς γλῶσσας», *Μνήμων*, 12 (1989), 17.

15. Κ. Ἀσώπιος, *Μαθήματα τῆς Γραικικῆς Γλώσσης διὰ τὸ σχολεῖον τῶν ἐν Τεργέστη κατοικημένων γραικῶν. Μέρος Α', περιέχον σύμμικτα ἠθικά*, Βενετία 1818, σ. ε'.

«Ἡμῆν κι ἐγὼ παρών, φίλε μου» ἔγραφε ὁ ἐπιστολογράφος (Ε.Π.) στὸ *Λόγιο Ἐρμῆ* τοῦ 1816,¹⁶ «εἰς τὰς ἐξετάσεις καὶ εἶδα ὅσα σὲ γράφω μὲ τὰ ἴδια μου ὀμμάτια καὶ ἤκουσα μὲ τὰ ἴδια μου αὐτία. Ἀδυναμίαν μεγάλην εἰς τὴν ὀμιλουμένην ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐπαρτήρησα ἐκ μέρους καὶ τῶν 41 σχεδὸν μαθητῶν τοῦ σχολείου· (εἶπα σχεδόν, διότι τινές, γεννηθέντες εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ εἰς ἄλλα τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας μέρη, Γραικοὶ ἐκ Γραικῶν, ἐξεύρουσαν ἐπομένως τὴν μητρικὴν τῶν γλῶσσαν μαθόντες αὐτὴν ἐξ ἀπαλῶν, οὕτως εἰπεῖν, ὀνύχων). Ἀλλὰ πόθεν ἡ ἀδυναμία αὐτή; Ἄν ἐξαιρέσης λοιπὸν ὀλίγους τινάς, οἱ περισσότεροι τῶν μαθητῶν τούτων εἶναι τέκνα Γραικῶν κατοίκων τῆς Βιέννης καὶ Βλάχων, τῶν κατὰ μυρίου λόγους συγγενῶν καὶ ἀδελφῶν τῶν Γραικῶν, τῶν συγκατοίκων μὲ αὐτοὺς πανταχοῦ καὶ πανταχοῦ ἀδελφικῶς συναγωνιζομένων εἰς κατόρθωσιν τῶν καλῶν· (Βλάχους δὲ ἐνοῶ ἐδῶ, φίλε μου, ὅχι τοὺς κατοίκους τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, ἀλλὰ τοὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα κατοικοῦντας, τοὺς ὁποίους καὶ δικαίως ἐμπορεῖς νὰ ὀνομάσης Ἑλληνας). Τῶν κατοίκων τῆς Βιέννης Γραικῶν τὰ παιδιά μαθάνουν ὅχι μόνον τὴν παλαιὰν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν μητρικὴν τῶν τῆν νῦν ὀμιλουμένην ἑλληνικὴν, διὰ τὴν ἀξιοκατάκριτον ἀμέλειαν καὶ ἀδιαφορίαν τῶν γονέων, εἰς τὸ σχολεῖον ἢ εἰς τὴν πατρικὴν τῶν οἰκίαν καὶ πάλιν ἀπὸ διδάσκαλον, καὶ ὅχι ἀπὸ γονεῖς, ἐκτὸς πολλὰ ὀλίγων· ἀλλ' εἰς τὸ σχολεῖον μαθάνουν αὐτὰς καὶ τῶν ἄλλων γενῶν τὰ παιδιά, ὅσα ἐγενήθησαν μακρὰν τῆς Γραικίας, εἰς Βιένναν δηλ. ἢ εἰς ἄλλα μέρη. Ἐπρεπε λοιπὸν, καὶ ἦταν ἀνάγκη πᾶσα, νὰ διδάσκωνται πρῶτον οἱ νέοι οὗτοι καὶ νὰ γυμνάζωνται κἂν ἐν τῷ σχολείῳ καλῶς εἰς τὴν ὀμιλουμένην γλῶσσαν, διὰ μὴ ματαιοπονῶσι καὶ ταλαιπωροῦνται ἀδίκως καὶ δυσκολεύονται μεγάλως εἰς τὴν μάθησιν τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς».

Στὸ κείμενο αὐτὸ ἐπισημαίνονται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὰ πολὺ σοβαρὰ προβλήματα κοινωνικῆς διγλωσσίας (diglossia)¹⁷ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς διγλωσσίας τῶν Βλάχων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι μιλοῦσαν μόνον τὴν ἀρωμουνική, ἄλλοι, τουλάχιστον ὅσοι εἶχαν γεννηθεῖ στὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὴν ἑλληνικὴ (ἀνάλογες δυ-

16. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 6 (1816), 359, Ἐπιστολὴ λογίου τινὸς τῶν ἐν Βιέννῃ πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φίλον κύριον Φ.-Π. εἰς [...] τὴν 30 Σεπτ. 1816.

17. Τῆ σχετικὴ συζήτηση γιὰ τὴν κοινωνικὴ διγλωσσία στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα βλ. Gunnar Hering, «Die Auseinandersetzungen über die neugriechische Schriftsprache», στὸ Christian Hannick (ἐπιμ.), *Sprachen und Nationen im Balkanraum Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*, Κολωνία / Βιέννη 1987, σ. 129. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς διγλωσσίας (diglossia) γενικὰ βλ. Kremnitz, *δ.π.*, σ. 27 κ.έ.

σκολίες αντιμετώπιζαν οι Βλάχοι από τις σερβικές περιοχές που κι αυτοί μετακινούνταν προς βορρά).

Ἐὰς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρεμβάλω στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ μεθοδολογικὴ παρατήρηση. Μὲ τὰ μεθολογικὰ ἐργαλεῖα τῆς κοινωνικῆς γλωσσολογίας μποροῦμε σήμερα κριτικὰ νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν κριτικὴ τῶν συγχρόνων, τὰ παράπονά τους γιὰ τὴ γλωσσικὴ «ἀμάθεια», «ἀνεπάρκεια» ὅπως τὴν ὀνόμασαν. Ἡ παραδοσιακὴ κριτικὴ, ποὺ τὰ ἀπλοποιητικὰ της κηρύγματα ἀκούγονται καὶ στίς μέρες μας ὅταν γίνεται λόγος γιὰ γλωσσικὰ ζητήματα, στηριζόταν στὴ μεθοδολογικὴ προϋπόθεση τῆς *συμμετρικῆς* διγλωσσίας ἢ πολυγλωσσίας, ὅπως τὴ διατύπωσαν τὸ 1964 οἱ Halliday, McIntosh καὶ Stevens.¹⁸ Κατ' αὐτοὺς πρόκειται γιὰ δι- ἢ πολυγλωσσία ὅταν ὁ ὁμιλητὴς κατέχει περίπου τὸ ἴδιο καλὰ δύο ἢ περισσότερες γλώσσες. Ἡ κριτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας αὐτῆς ἀπολήγει συνεπῶς στὸ νὰ ἐπισημαίνει «ἀνεπάρκεια» ἢ τὴν εὐθύνη κάποιων ὅταν ἡ διγλωσσία ἢ πολυγλωσσία δὲν εἶναι ἢ δὲν ἦταν *συμμετρικὴ*. Ὅμως οἱ ἐμπειρίες τῶν ὁμιλητῶν στὰ διάφορα γλωσσικὰ περιβάλλοντα δὲν εἶναι καὶ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ταυτόσημες καὶ ἐπομένως εἶναι ἀνέφικτὴ ἢ *συμμετρικὴ* δι- ἢ πολυγλωσσία. Ἄλλωστε γνωρίζουμε σήμερα ὅτι κανένας ἄνθρωπος δὲν «κατέχει πλήρως» οὔτε τὴ μητρικὴ του γλῶσσα. Ἡ κοινωνικὴ δι- ἢ πολυγλωσσία εἶναι *ἀσύμμετρον* καὶ πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε δύο περιπτώσεις: στὴ μία, ὀρισμένες κοινωνικὲς ομάδες κατέχουν μιὰ γλῶσσα —ἀς ποῦμε τὴν ἑλληνικὴ— ὡς πρὸς ὅλες τὶς γλωσσικὲς ἱκανότητες (κατανόηση, ὁμιλία, ἀνάγνωση, γραφὴ) λιγότερο καλὰ ἀπὸ μιὰ ἄλλη· στὴν ἄλλη περίπτωση, ἡ μερικὴ γνῶση δύο ἢ περισσότερων γλωσσῶν μπορεῖ ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ νὰ εἶναι ἰσότιμη, ἀλλὰ ἀφορᾶ σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς ἐπικοινωνίας. Ἄλλωστε στίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ γλωσσικὰ φαινόμενα εἶναι ἀκόμη ἀνοιχτὴ ἢ συζήτηση ἀν στὴν περίπτωσι ἀσύμμετρης δι- ἢ πολυγλωσσίας πρόκειται (καὶ) γιὰ «ἐλλειψὴ» ἢ «μειονέκτημα», δηλ. γιὰ φαινόμενο κάθετης κοινωνικῆς ἀνισότητος ἢ γιὰ διαφορὰ ποὺ προκύπτει ἀπὸ διαφορετικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἔχει τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον στὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ὁμιλητές. Βρισκόμαστε ἐπομένως ἀκόμη στὴν ἀρχὴ γόνιμων συζητήσεων μὲ σύγχρονες μεθόδους.

Ἐνάλογες πρὸς τὸν ἀρθρογράφου τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ ἀνησυχίες γιὰ τὴν ἑλληνομάθεια τῶν ἑλληνοπαίδων τῆς Βιέννης διατύπωνε δέκα χρόνια περίπου πρὶν (1807) ὁ Βασίλειος Παπαευθυμίου στὸν πρόλογο τῆς *Ἱστορίας*

18. Kremnitz, ὁ.π., σ. 24 κ.ἑ.

Συνοπτικῆς τῆς Ἑλλάδος,¹⁹ τὸν ὁποῖο, ἐνδεικτικὸ κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία μας, συνέτασσε στὴ γερμανικὴ καὶ ἑλληνικὴ. Τὸ βιβλίον ἀφιέρωνε: «Τῆ... ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ καισαροβασιλικῶν ὑπηκόων Γραικῶν» καὶ τασσόταν ὑπὲρ τῶν προσπαθειῶν τῶν Ἑλλήνων ἀστριακῶν ὑπηκόων, νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖο ἀπὸ τὸ 1804, γιὰτι, ὅπως ἔγραφε, «Μὴ θαυμάζης Φιλαναγνώστα ἀκούωντας ὅτι οἱ τῶν Εὐρωπαϊῶν παῖδες πρὶν ἔτι νὰ φθάνωσιν εἰς τὸν 15ον χρόνον τῆς ἡλικίας των (ἐν ᾧ οἱ τῶν ἡμετέρων μόλις ἀρχίζουσιν νὰ σπουδάζουσιν τὴν Ἑλληνικὴν ἀγνοοῦντες ἔτι τὴν μητρικὴν των γλῶσσαν) εὐγαίνουσιν ἀπὸ τὰ σχολεῖα των ἐφωδιασμένοι καὶ μὲ γλώσσας ἱκανὰς καὶ μὲ γλώσσας ἐπιστημονικὰς».²⁰

Τὰ κείμενα αὐτὰ μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε καλύτερα ἂν λάβουμε ὑπόψη τίς γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἔρευνα συνθήκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες λειτούργησε τὸ σχολεῖο τῆς Βιέννης.²¹ Οἱ διενέξεις ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας, ὀθωμανοὺς καὶ ἀστριακοὺς ὑπηκόους ἀντικατοπτρίζουσιν τὰ προβλήματα τῶν μελῶν τῶν δύο κοινοτήτων στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ βέβαια στὸν ἰδεολογικὸ τομέα. Οἱ Ἑλληνας ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι ἀπέδιδαν στοὺς ὁμογενεῖς τοὺς ἀστριακοὺς ὑπηκόους μειωμένο συναίσθημα ἑλληνικῆς συνείδησης (κύριος κατῆγορός τοὺς ὁ Νεόφυτος Δούκας)²² ἐπειδὴ, μεταξύ ἄλλων, μὲ τὴ φροντίδα τοὺς καὶ γιὰ χάρη τοὺς εἶχε ἐκδοθεῖ στίς 19 Μαΐου 1804²³ αὐτοκρατορικὸ προνόμιον γιὰ τὴ σύσταση ἑλληνικοῦ σχολεῖου ποὺ στὴν § δ' διαβάζουμε: «Ἐπειδὴ οἱ Μαθηταὶ τοῦ Ἑθνικοῦ Σχολεῖου (National-schule) παιδεύονται διὰ νὰ γένωσιν ἄξια μέλη τῆς Καισαροβασιλικῆς Ἐπικρατείας, οἱ Διδάσκαλοι πρέπει νὰ ᾔναι εἰδήμονες καὶ τῆς γερμανικῆς Γλώσσης, ἐνώνοντες τὴν Διδασκαλίαν τῆς καθομιλουμένης καὶ ἑλληνικῆς Γλώσσης μὲ τὴν Γερμανικὴν. Διὸ εἶναι ἀναγκαῖον, ὥστε τὰ διδακτικὰ βιβλία νὰ περιέχωσιν εἰς τὸ ἓν μέρος τὸ Γερμανικὸν καὶ εἰς τὸ ἄλλο τὸ

19. Βασίλειος Παπαευθυμίου, *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος, Διηρημένη εἰς τέσσαρα Μέρη ὧν τὸ Α' περιέχει ἐν συντόμῳ τὴν Γεωγραφίαν τῆς Ἑλλάδος [...]* Προσφωνηθεῖσα δὲ ἐν τῇ Ἐπιμοτάτῃ Ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ ἐνοπίων Ρωμαιοβλάχων, Βιέννη 1807, σ. iii.

20. Ὁ.π., σ. xvi.

21. Σπύρος Λουκάτος, «Ὁ πολιτικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ πρὸς αὐτοὺς προνόμια», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 15 (1961), 327-332.

22. Νεόφυτος Δούκας, *Παραίνεσις πρὸς τοὺς ἐν Βιέννῃ φιλογενεῖς Ἑλληνας εἰς σύστασιν σχολεῖου Ἑλληνικοῦ*, Βιέννη 1810 καὶ τοῦ ἴδιου, *Παραίνεσις Β' Πρὸς τοὺς ἐν Βιέννῃ Ἑλληνας εἰς σύστασιν σχολεῖου Ἑλληνικοῦ*, χ.χρ. ἀλλὰ τὴν ἐξέδωσε τὸ 1811 στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ Ἀθηναίου Γραμματικοῦ.

23. Λουκάτος, Ὁ.π., σ. 348.

έλληνικόν κείμενον, ἀλλ' ὅμως τὰ διδακτικά ταῦτα βιβλία, πρὶν τῆς εἰσαγωγῆς των, νὰ προτεθῶσιν εἰς τὴν τοπικὴν ταύτην Διοίκησιν». Τὸ σχολεῖο ἦταν φυσικὸ νὰ συναντήσῃ τὴν ἀντίθεση μεγάλῃς μερίδας, ἰδίως ὀθωμανῶν ὑπηκόων, καὶ ὅταν λειτούργησε ἀργότερα δὲν ὑπήκουσε κατὰ γράμμα στὸν αὐστηρὸ κρατικὸ ἔλεγχο. Δὲν φαίνεται νὰ τελεσφόρησε ἐπὶ μακρὸν καὶ ἡ ἐνδιάμεση προσπάθεια τοῦ Αὐστριακοῦ Κάρολ Ἑλλμάουερ νὰ προσθέσῃ στὸ ἰδιωτικὸ ἐκπαιδευτήριό του, μὲ βάση διάταγμα τοῦ 1807,²⁴ «ἰδιαιτέρον τμημα διὰ τοὺς Γραικοὺς, τοὺς ἀπὸ Βλαχίας καὶ Μολδαβίας καὶ ἐν γένει ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τῆς Εὐρώπης ἐρχομένους νέους», παρὰ τὴν ὑπόσχεσή του ὅτι μὲ τοὺς Ἑλληνας μαθητὰς θὰ συνοικοῦσε Ἑλληνας δάσκαλος συνεχῶς, πού θὰ τοὺς δίδασκε τὴν ἀπαλαιῶν ἑλληνικὴν, κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν νεωτέραν, θὰ γυμνάζῃ οὗτος τοὺς μαθητὰς εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐπιστολῶν εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν». Ὑποσχόταν ἀκόμη ὅτι θὰ δίδασκε καὶ τὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἰταλική.

Παρὰ τὶς ἀντιθέσεις καὶ ἀντιξοότητες τὸ σχολεῖο λειτούργησε ἀλλὰ οἱ ἐλλείψεις στὴ γλῶσσα ὑπῆρχαν καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ τὶς μειώσει συνέθεσε τὸ 1820 ὁ Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ (δάσκαλος τῆς ἀπλοελληνικῆς στὸ σχολεῖο καὶ συντάκτης τῆς *Γραμματικῆς Ρωμανικῆς ἢ Μακεδονοβλαχικῆς* (1813)²⁵), *Σύντομον Γραμματικὴν τῆς Γραικικῆς γλώσσης χάριν τῆς νεολαίας τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος εὐρισκομένων Γραικῶν*.²⁶ Στὸν πρόλόγό του, καὶ στὸ τμημα πού εἶχε συντάξει στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, διαπίστωνε κι αὐτός:²⁷ «Die Jugend der großen Anzahl Griechen und, sich der neugriechischen Sprache als Schriftsprache bedienenden Macedonowlachen, Bulgaren und Albaneser nämlich welche ihre Wohnsitze in den österreichischen Kaiserstaaten, besonders aber in Wien und Ungarn aufgeschlagen haben, ist in dem Falle, diese Sprache erst in den Schulen erlernen zu müssen, nachdem sie sich die deutsche Sprache, durch den beständigen

24. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1813, 2 Ἀύγ., σ. 162-164· πρβλ. Λουκάτος, ὁ.π., σ. 330.

25. Βλ. πῶς κάτω σημ. 69.

26. Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ, *Σύντομος Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς γλώσσης χάριν τῆς νεολαίας τῶν ἐν τῇ Ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος εὐρισκομένων Γραικῶν*, Βιέννη 1823 (ὁ τίτλος καὶ στὰ γερμανικά: *Kurzgefaßte Neugriechische Sprachlehre, nebst einer Sammlung der nothwendigsten Wörter, einer Auswahl von freundschaftlichen Gesprächen, Redensarten, Sprichwörtern und Leseübungen. Zunächst für die griechische Jugend in den K. K. österreichischen Staaten, und dann für die Deutsche, welche sich diese Sprache eigen machen wollen, bestimmt von M. G. Bojadschi*).

27. Στὸ τμημα πού εἶχε συντάξει στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, ὁ.π., σ. xv.

Umgang mit Deutschen, und vorzüglich durch die Umgebung von deutschem Gesinde, von der Wiege an, schon ziemlich eigengemacht hat; und doch fehlte es noch immer an einem Lehrbuche mit deutscher Erklärung». Τῇ γραμματικῇ συνέθετε γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μὲ ταυτόχρονες ἐπεξηγήσεις στὴ γερμανικῇ, γλῶσσα κοινῇ πιά γιὰ τοὺς παροίκους τῆς Βιέννης.

Ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴ μαρτυρία, στὰ 1845, τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου, συντάκτη *Γραμματικῆς τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας εἰς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ ἑλληνομπορικοῦ σχολείου* (τῆς Ὀδησοῦ), ποὺ στὸν πρόλόγῳ του σημειώνει: «[...] διότι ἐνταῦθα σπανίως σχεδὸν ἀπαντᾶται παῖς ἀπὸ τοὺς φοιτῶντας εἰς τὸ σχολεῖον, ὁμιλῶν ὀπωσοῦν καθαρῶς τὴν ἐθνικὴν του γλῶσσαν· ἄρα πρέπει αὐτὴν πρῶτον νὰ μάθῃ, ὡς ὄργανον ἐξηγητικὸν τῆς ἀρχαίας· εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα συμβαίνει τὸ ἐναντίον. Καὶ ἡ γραμματικὴ λοιπὸν τῆς σημερινῆς γλῶσσας, ἀποβαίνει ἐκεῖ περιττὴ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἀσυγκρίτως εὐκολωτέρα».²⁸

Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς διγλωσσίας ἐντόπισαν ἔντονα οἱ δάσκαλοι τῶν σχολείων τῆς Διασπορᾶς καὶ προχώρησαν στὴ διαμόρφωση τῶν διδακτικῶν προγραμμάτων καὶ στὴ χρῆση εἰδικῶν ἐγχειριδίων γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς γλῶσσας. Ἐπομένως δὲν ἐκφράζονταν στὶς διαμάχες γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὶς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης μόνον οἱ ὅποιες διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ἀλλὰ καὶ διαφορετικὲς θέσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ στὶς παροικίες πρῶτα τὴ μητρικὴ τους γλῶσσα καὶ ὕστερα νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν ἀρχαιοελληνομάθεια. Ριζικὰ ἀντίθετες θέσεις, ὅπως τοῦ Νεόφυτου Δούκα, πρέπει ἐπομένως νὰ ἐξηγηθοῦν μέσα ἀπὸ τὰ χρονικὰ καὶ ἰδεολογικὰ συμφραζόμενά τους. Ὁ φόβος νὰ ὑποβληθεῖ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο στὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς αὐστριακῆς περὶ τὴν παιδεία διοίκησης, ὅπως ἄλλωστε ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸ σχετικὸ διάταγμα τοῦ 1804, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει ὡς ἓνα βαθμὸ τίς ἀκρότατες θέσεις τοῦ Δούκα. Κατὰ τεκμήριο ὅμως στὰ σχολικὰ προγράμματα διδασκόταν καταρχὴν ἡ ἀπλοελληνικὴ ἢ ὁμιλουμένη γλῶσσα καὶ ἀκολουθοῦσε ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς.

Λεξικά, διάλογοι γραικογερμανικοί, οὐγγροελληνικοί κτλ., γραμματικές, γλωσσάρια, ἀνθολόγια ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν ὕστερο 18ο αἰ. μὲ διαφορετικὸ συγκεκριμένο στόχο ἴσως κάθε φορά, ἐντούτοις ὑπὸ τὸν κοινὸ παρονομαστή: τὴ «θεραπεία» τῆς πολυγλωσσίας. Παρουσιάζοντας

28. Μιχαῆλ Παλαιολόγος, *Γραμματικὴ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας εἰς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ ἑλληνομπορικοῦ σχολείου*. Ἐν Ὀδησοῦ ἐν τῇ τυπογραφείᾳ τοῦ αὐτοῦ Σχολείου [...] (1845), σ. στ'.

συνοπτικά τὰ κείμενα δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ λεξικά τῆς γερμανικῆς, ἰταλικῆς γλώσσας ἢ τὰ δίγλωσσα, τρίγλωσσα καὶ τετράγλωσσα λεξικά καὶ τίς σχετικὲς γραμματικὲς τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰ. κ.έ.²⁹ Τῆ σύνταξη καὶ δημοσίευση αὐτῶν τῶν κειμένων μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε μέσα ἀπὸ τὸ γενικὸ παιδευτικὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ³⁰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ συνειδητοποιήσαν καὶ οἱ Ἕλληνες τὴν ἀνάγκη νὰ κατέχουν τίς δυτικοευρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τὰ κείμενα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Ὁ Κοραῆς ἦταν ἄλλωστε κατηγορηματικὸς, τουλάχιστον γιὰ τὴ γαλλικὴ γλώσσα: «Καὶ τίς Γραικὸς ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νέος τὴν ἡλικίαν ἐμπορεῖ νὰ τολμήσῃ νὰ καυχῆθῃ ὅτι ἔλαβε καλὴν ἀνατροφὴν, ἐὰν δὲν ἤξεύρῃ τὴν Γαλλικὴν γλώσσαν, ἐὰν δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀναγνώσῃ καὶ τὸν Στράβωνα εἰς τὸ Γαλλικὸν καὶ ἄλλα τόσα βιβλία σοφὰ γραμμένα εἰς ταύτην τὴν γλώσσαν;»³¹ Ἀνάλογα ἐγχειρίδια δημοσιεύονταν καὶ γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν οἱ ἔμποροι στὶς συναλλαγές τους μὲ τὴ διαρκῶς ἐπεκτεινόμενη γεωγραφικὰ πελατεία τους.

Ἐντούτοις μιὰ σειρὰ ἀπὸ λεξικά, γραμματικὲς καὶ ἀνθολόγια συντάξαν οἱ λόγιοι τῆς Διασπορᾶς μὲ πρωταρχικὸ σκοπὸ νὰ ἐξυπηρετήσουν γλωσσικὲς ἀνάγκες τῶν συντοπιτῶν τους. Ἡ *Εἰσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν* (1767),³² τὸ *Ἀλφαβητάριον Γερμανικὸν* (1768),³³ τὸ *Λεξικὸν ρωμαικογερμανικὸν* (1768)³⁴ τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, ποὺ μεγάλο μέρος τους συμπεριέλαβε τὸ 1772 στὸ βιβλίο του *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος Διδάσκαλος τῶν πρωτοπέτρων Ρωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης*,³⁵ ἐνῶ ἡ Γραμματικὴ του δὲν εὐτύχησε νὰ δημοσιευτεῖ, ἀνῆκαν,

29. Βλ. ἐνδεικτικὰ τίς προσπάθειες Βεντότη κ.ά.

30. Βλ. τὴν καίρια θεωρητικὴ διαπίστωση τοῦ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1983, σ. 69. Βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 26, 68-70, 286 κ.ά.

31. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', 1799-1809, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1966, σ. 105, 27 Ὀκτ. 1803 Κοραῆς, (Παρίσι) πρὸς Ἰωάννη Μαυροκορδάτο, Δημ. Βαχατώρη (Σμύρνη).

32. Βλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dix-huitième siècle*, Παρίσι 1928, τ. Β', σ. 64, ἀρ. 658.

33. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 190-194, ἀρ. 151.

34. Ὁ.π., σ. 194-197, ἀρ. 152.

35. Emile Legrand, *XVIII*, τ. Β', ἀρ. 769. Βλ. καὶ Γεώργιος Γ. Λαδάς - Ἀ-

μαζί με τη *Γραμματική Γερμανική* (Βιέννη 1785) του Δημήτριου Δάρβαρι, σ' ένα άγραφο, θα λέγαμε, πρόγραμμα που υπαγόρευαν οι πρακτικές ανάγκες στις όποιες ζούσαν οι πάροικοι. Σιακιστινός λόγιος ο Παπαγεωργίου, δίδαξε σε παροικίες της Ούγγαρίας και στη Βιέννη,³⁶ ιδιωτικός δασκαλος στο Σεμλίνο το 1785 ο Δάρβαρις, διέβλεπαν και οι δύο τις ελλείψεις των όμογενών τους.³⁷ Ο Δάρβαρις θα είχε τη δυνατότητα να διαπιστώσει ότι οι Έλληνόπαιδες του Σεμλίνου διδάσκονταν ιδιωτικά τη γερμανική και ή ίδια γλώσσα διδασκόταν και στο κοινό για τους Σέρβους, Έλληνες και άλλους όρθοδόξους σχολείο, που λειτουργούσε τότε στο Σεμλίνο (Zemlin).³⁸ Τα έγχειρίδια αυτά, καθώς και όρισμένες γραμματικές, όπως θα δούμε, δέν έχουν συνταχθεί κατά συστηματική, λογική μέθοδο, όπως είχε έξειλιχθεί ήδη την εποχή αυτή,³⁹ αλλά σύμφωνα με τις πρακτικές, καθημερινές ανάγκες του κοινού στο όποιο άπευθύνονταν. Έτσι π.χ. ο Δάρβαρις συμπλήρωνε τα κεφάλαια της γερμανικής γραμματικής του σχετικά με την όρθογραφία, προσωδία, έτυμολογία, σύνταξη με «Έν γερμανορω-

θανάσιος Δ. Χατζηδημος, *Έλληνική Βιβλιογραφία των έτων 1791-1795*, Αθήνα 1970, άρ. 88, 141 για έπανεκδόσεις στην Πέστη 1792 και τη Βιέννη 1793. Βλ. και Ήλιού, *ό.π.*, σ. 193. Για τη γερμανομάθεια των Έλλήνων στα τέλη του 18ου αι. βλ. και τις παρατηρήσεις του Κ. Θ. Δημαρά, «Ο J. G. Herder και ή παρουσία του στην διαμόρφωση του Νεοελληνικού Πνεύματος», στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 286 κ.έ.

36. Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι έμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 86-87.

37. Δημ. Ν. Δάρβαρις, *Γραμματική γεομανική άκριβεστάτη εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων έπιμελώς συλλεχθείσα και εις την κοινοτέραν των νυν Έλλήνων Διάλεκτον διά κοινήν Ώφέλειαν ευμεθόδως έκτεθείσα [...]*, Βιέννη 1785· στο Προόμιον γράφει: «Η γερμανική γλώσσά έστιν ου μόνον χρήσιμος και ώφέλιμος αλλά και αναγκαία σχεδόν τοίς πλείστοις των Ώμετέρων όσοι την σήμεραν υπό το όνομα των Γραικών εν τή λοιπή Εύρώπη γνωρίζονται. Ώπειδή χρειάζονται αυτήν πάντως οι τε εν πάσαις ταίς Εύρωχωροτάταις Ώπαρχίαις του άουστριακού κράτους, και εν ταίς λοιπαίς της Γερμανικής Ώπικρατείας έμπορίας χάριν διατρίβοντες Γραικοί διά τα αναγκαία αυτών προς τους Γερμανούς Συμβόλαια, και οι μεταξυ των Γραικών άλλως ζώντες και συναναστρεφόμενοι διά την προς άλλήλους κοινωνίαν και χρειαν, και ουχ ήμισα οι Φιλομαθείς Νέοι, όσοι μέλλουσιν, ίνα σπουδάξωσιν εν ταίς Ώκαδημαίαις της Γερμανίας, διά την έπικτησιν των Τεχνών και Ώπιστημών, μάλιστα δέ εν τοίς καθ' ήμας χρόνοις, όπότε ουχί μόνον πάντα τα Μαθήματα διά της γερμανικής φωνής παραδίδονται [...].»

38. Ώωάννης Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.) Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 180.

39. Βλ. τη συζήτηση για τη «Λογική Γραμματική» Κατσιαρδή-Hering, *Φιλητάς*, *ό.π.*, σ. 22 κ.έ.

μαϊκὸν Λεξικὸν περιέχον τὰς ἀναγκαιοτέρας καὶ χρησιμωτέρας Λέξεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσι καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους Διαλέξεσι καὶ Ὁμιλίαις, Β' Διαλόγους τινὰς συνήθεις περὶ διαφόρων ὑποθέσεων, Γ' Παροιμίας οὐκ ὀλίγας χρησίμους καὶ ἐπωφελεῖς, Δ' Ἐπιτομὴν τῶν Ἐπικτῆτου Δογμάτων [κ.ἀ.]. Ἐνάλογες ἐνόητες συναντᾷ κανεὶς καὶ στὸν *Πρόχειρο Διδάσκαλο* τοῦ Παπαγεωργίου ὅπου τὸ «Λεξικὸν τῶν ἀναγκαιοτέρων λέξεων» καὶ οἱ σχετικοὶ «γερμανορωμαϊκοὶ» διάλογοι δίνονται κατὰ θεματικὰς ἐνόητες: «Περὶ Θεοῦ, Ἀνθρώπου, Συγγενείας, Ἐπαγγελμάτων» κτλ. καὶ οἱ «Διάλογοι ἐκλεκτοί, διὰ κάθε ἀναγκαίαν ὑπόθεσιν τῶν πραγματευτῶν διαλαμβάνοντας καὶ κατὰ τὸν ἐπαινετώτερον τρόπον τῆς συνομιλίας τῶν Γερμανῶν καὶ τῆς ἀπλῆς ἡμῶν Διαλέκτου [...]» καταγράφονταν μὲ γερμανικὰ καὶ ἑλληνικὰ ψηφία γιὰ εὐνόητους λόγους. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ ἐγχειρίδια πρὸς χρῆσιν τῶν ἐνηλίκων, πραγματευτῶν κυρίως, παρὰ γιὰ κείμενα ποῦ ἀποσκοποῦσαν στὴ μόρφωση τῆς νεολαίας μέσα ἀπὸ ἓνα ὀργανωμένο ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα.

Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴν ἴδια προβληματικὴ εἶχε συντάξει ἤδη στὰ 1783 ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου τὸν *Οἰκιακὸν καὶ Πρόχειρον Διδάσκαλον τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Στὸν πρόλόγόν του σημειώνει: «Νέε ὁποῦ διὰ τὴν ὑστέρησιν τῶν ἀναγκαίων, ἔμαθες μόνον νὰ ἀναγινώσκῃς καὶ νὰ γράφῃς καὶ τώρα διατρέβεις εἰς τὸ ἐργαστήρι τῆς πραγματείας σου, ἐπιμελήσου ὅταν ἔχῃς εὐκαιρίαν νὰ ἐνστηθίσης τοῦτο τὸ βιβλίδιον. Ὅπου καθὼς ἄλλων γλωσσῶν εἶσαι εἰδήμων, καὶ ἐπαινεῖσαι δι' ἐκείνας, οὕτω πολὺ περισσώτερον νὰ καλοτυχίῃσαι καὶ διὰ τὴν ὅπωςδὴποτε μάθησιν τῆς πατρίου σου γλώσσης. Ἴδου διὰ χάριν σου ἔβαλλα εἰς τὸ ἰδ' Κεφ. τοῦ Ὀνομαστικοῦ καὶ τινα, ὁποῦ ἔχετε εἰς τὸ ἐργαστήρι, ὀνομάζωντάς τα κατὰ τὴν σημασίαν ὁποῦ ἐσεῖς μάλιστα εἰς τὴν Οὐγγαρίαν συνθηθίζετε».⁴⁰ Στὸ ἴδιο πνεῦμα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν οἱ *Διάλογοι οὐγγαρικοὶ καὶ ἀπλοελληνικοὶ* τοῦ Σιατιστινοῦ λόγιου στὴν Οὐγγαρία Γεώργιου Ζαβίρα, ποῦ ὁμως δὲν εὐτύχησαν νὰ βροῦν ἐκδότη.⁴¹ Πρὸς «θεραπείαν» τῆς πολυγλωσσίας ἐξέδωσε στὴν Πέστη τὸ 1787 τὴν *Ὀνοματολογίαν βοτανικὴν τετραγλωσσον [...]* ὁποῦ περιέχει τὰ ὀνόματα διαφόρων βοτανῶν εἰς τέσσαρας

40. Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ Πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης [...]* ἐρανισθὲν παρὰ Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως [...], Βιέννη 1783, σ. ιγ'. Τίς λέξεις στὸ Ὀνομαστικὸν ἔδινε στὰ ἑλληνικὰ καὶ οὐγγρικά ἢ γερμανικὰ ἢ ἄλλως, κατὰ τὴν πρὸ γνωστὴ χρῆσιν τους, π.χ. Δίμιτον = Τζφίλιγγ, Ἀμφιμαλλον = Φλανέλι, Τρίβολον = Τράυτρότ, Λιμνίσκος = Παντλήρα κ.ἀ.

41. E. Horváth, *Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γ. Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1937, σ. 30.

διαφόρους διαλέκτους τουτέστιν ελληνικήν, ἀπλήν, λατινικήν, οὐγγρικήν.⁴² Στὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πλούσιου συγγραφικοῦ του ἔργου, ἐκδεδομένου ἢ ὄχι, διαπνεόταν ὁ Ζαβίρας ἀπὸ τὸ ζῆλο νὰ φέροι πιδ κοντὰ τὴν ἑλληνική καὶ οὐγγρική διανόηση⁴³ ἢ τουλάχιστον νὰ κάμει κτῆμα τῶν Ἑλλήνων καὶ κείμενα οὐγγρικά ἢ κείμενα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας γενικότερα. Ἡ μέριμνά του γιὰ τὴ σωστὴ γλωσσικὴ παιδεία φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο του μὲ τίτλο «Θέματα ὁποῦ ἐπαρέδιδεν ὁ Γ. Ζ. τῷ τότε μαθητῇ αὐτοῦ Κωνσταντίνῳ Ἐμμανουήλ»⁴⁴ (μᾶλλον τοῦ 1793), ὅπου τὸ κείμενο ποὺ δίδασκε ἦταν χωρισμένο σὲ δύο στήλες, στὰ ἑλληνικά καὶ οὐγγρικά.

Στὸ συγκροτημένο πρόγραμμα τοῦ ὑπαγόταν καὶ ἡ μετάφραση τοῦ *Orbis pictus* τοῦ Comenius⁴⁵ στὴν ἀπλοελληνικὴ καὶ οὐγγρικὴ ποὺ ὅμως δὲν δημοσιεύτηκε. Ἐκδοσὴ μετάφρασης τοῦ ἴδιου κειμένου γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀκαθομιλουμένην ἑλληνικήν, τὰς δύο βλαχικὰς καὶ τὴν σερβικήν» προανήγγελλε τὸ 1819 καὶ ζητοῦσε συνδρομητὲς μέσα ἀπὸ τίς στήλες τοῦ *Φιλολογικοῦ Τηλέγραφου* ὁ Μιχαὴλ Γ. Μποιατζῆ.⁴⁶ Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ 1806 εἶχε μεταφράσει στὰ ἑλληνικά τὸ Ὀνομαστικὸν περὶ παντὸς τοῦ Comenius ὁ Θεσσαλὸς στὴν καταγωγῆ, δάσκαλος τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τοῦ Novi Sad (Νεοφύτου), Ἀνθίμος Παπάς καὶ γιὰ χρῆση τῶν μαθητῶν ποὺ δὲν γνώριζαν καλὰ τὴν ἑλληνικὴ προσέθετε καὶ γερμανικὴ περίληψη ἀπέναντι στὸ κάθε ἑλληνόγλωσσο λῆμμα.⁴⁷

Μὲ τὴ μονιμότερη ἐγκατάσταση τῶν παροίκων καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν κοινοτήτων δημιουργήθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴ θέσπιση σχολείων. Φωτισμένοι δάσκαλοι ἢ ἀπλοὶ λόγιοι ἀναλάμβαναν νὰ διαμορφώσουν, μεταβάλλουν, βελτιώσουν τὸ πρόγραμμά τους ἀνάλογα μὲ

42. "Ο.π.", σ. 55.

43. "Ο.π.", σ. 14 κ.έ., βλ. κυρίως σ. 30 κ.έ. μεταφράσεις ἔργων ποὺ ἀναφέρονταν στὴ ζωὴ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας.

44. Ödön Füves, «Ἐνν ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Σαιντεντρέ τῆς Οὐγγαρίας. "Θέματα ὁποῦ ἐπαρέδιδεν ὁ Γ. Ζ. τῷ τότε Μαθητῇ αὐτοῦ Κωνσταντίνῳ Ἐμμανουήλ"», *Μακεδονικά*, 6 (1964-1965), 99.

45. Horváth, ὁ.π., σ. 25-26.

46. *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος*, 11 (1 Ἰουν. 1819), 90-91.

47. Ὀνομαστικὸν περὶ τοῦ Παντὸς Ἰωάννου Ἀμωσοῦ Κομενίου. *Μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Λατινικῆς Διαλέκτου, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παρὰ τοῦ ἐν Ἱεροδιακόνους ἐλαχίστου Ἀνθίμου Παπά, τοῦ ἀπὸ Τρίκκης τῆς Θεσσαλίας Διδασκάλου δὲ τοῦ κατὰ Νεόφυτον Ἑλληνικοῦ Σχολείου (πόλιν τῆς Πανορίας ἐλευθέρων)*. [...], Πέστη 1806, τὸ βιβλίον ἀφιέρωνε: «Dies Büchlein ist Jedem, besonders aber denen jenigen, welche die griechische Sprache erlernen wollen, sehr nützlich».

τις ανάγκες και τις έλλείψεις τών μαθητών τους αλλά και τὰ επικρατοῦντα πνευματικά ρεύματα. Διαπίστωναν ὅλοι ὅτι τὰ σχολικά προγράμματα ἀπευθύνονταν σέ διαφορετικῆς ἡλικίας μαθητές, ποικίλης καταγωγῆς και ἀνισης γλωσσικῆς κατάρτισης. Οἱ περισσότεροι προσανατολίζονταν μάλιστα πρὸς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς παράγοντας καθόριζε ἐν πολλοῖς και τῆ γλωσσικῆ παιδεία πού θά λάβαιναν οἱ μαθητές.

Πολύ γρήγορα ἔγινε κατανοητὸ ὅτι μόνο ἢ κυρίως μὲ τῆ διδασκαλία τῆς ἀπλοελληνικῆς, καταρχὴν, ἦταν δυνατὸ νὰ προχωρήσουν στὰ σωστὰ στάδια τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς μόρφωσης Ἑλληνες και ἄλλοι μαθητές τών ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Διασπορᾶς.⁴⁸ Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ φωτισμένοι δάσκαλοι, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, δάσκαλος στὴν Τεργέστη (1815-1818), ὁ Πέτρος Ἰωννακόπουλος, πρῶην μαθητῆς του στὸ σχολεῖο τῆς Τεργέστης, ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος και ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, στὴν Ἑλληνομπορικῆ σχολὴ τῆς Ὀδησοῦ, προβληματίζονταν ἐντονα και συντάζαν γραμματικὲς τῆς ἀπλοελληνικῆς και μάλιστα πρὸς χρῆση τών μαθητῶν τους.⁴⁹ Στὴν προσφωνητικῆ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν

48. Τῆ συζήτηση γιὰ τὴν ἀνάγκη διδασκαλίας τῆς ἀπλῆς ἑλληνικῆς ἰδίως στὰ σχολεῖα τῆς Διασπορᾶς βλ. και Κατσιαρδῆ-Περίγγ, Φιληγῆς, ὅ.π., σ. 16-18.

49. Κ. Ἀσώπιος, *Μαθήματα τῆς γραμμικῆς γλώσσας*, ὅ.π.· Πέτρος Ἰωννακόπουλος, *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας συντεθεῖσα εἰς τὴν ἀπλὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν* [...], Τεργέστη 1820· Κ. Βαρδαλάχος, *Ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσας*. Ἐκ πολλῶν συνεργασθειῶν ὑπὸ Κωνσταντῖνου Βαρδαλάχου, Ἐν Ὀδησοῦ, Ἐν τῆ τυπογραφίᾳ τοῦ τών Ἑλλήνων ἐμπόρων σχολείου, 1829· βλ. και τὴν ἐπιτομὴ τῆς πού ἐκδόθηκε τὸ 1834 ὅταν εἶχαν ἐξαντληθεῖ ἀκόμη και οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ πρωτοτύπου *Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὑπὸ Κωνσταντῖνου Βαρδαλάχου μετατυπωθεῖσα εἰς χρῆσιν τών μαθητῶν τοῦ Ἑλληνομπορικῶν σχολείου*, Ὀδησὸς 1834· (Μ. Παλαιολόγος), *Γραμματικὴ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, ὅ.π. Στὰ ἴδια χρόνια ὅχι γιὰ ἐκπαιδευτικούς ἀπολύτως σκοπούς κυκλοφόρησαν στὴ Μόσχα και τὴν Πετροῦπολη *Γραμματικὴ ρωσσιογραφικῆς*, [...], Μόσχα 1810 (βλ. Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 577) και *Νέοι Διάλογοι Ρωστικοὶ καὶ Γραικοὶ* [...], Ἄγ. Πετροῦπολη 1826 (Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 896).— Ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, τὸ 1799, ὁ Δημήτριος Βενιέρης τύπωνε μὲ τῆ βοήθεια «τῶν ἐν Τριεστῆ τιμίων Πραγματευτῶν Ρωμίων» τὴν *Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς ἐξηγηθεῖσα εἰς τὴν ἀπλὴν ῥωμαϊκὴν διάλεκτον μὲ τὴν μετάφρασιν εἰς τὸ ἰταλικόν, Καὶ μὲ τὴν προσθήκην Οἰκιακοῦ τῶν Λεξικοῦ καὶ τῶν πρὸς οἰκείους Διαλόγους*... Στὸ ἐγχείρημά του προχώρησε, ὅπως σημείωνε στὸν πρόλογό του, «και πρὸς περισσοτέραν εὐκολίαν τῶν ἐνταῦθα κατοικῶν Ὀμογενῶν μου». Τὸ 1809 τυπωνόταν μὲ ἔξοδα τοῦ «ἐν Τεργεστῆ ἐλληνοκοῦ Φροντιστηρίου» ἢ *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Γραμματικὴν*, ἦτοι, τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ *Λόγου, συντόμως ἐκτεθέντα πρὸς εὐχερεστέραν χρῆσιν τῶν πρωτοπέλων τῆς Ἑλλάδος φωνῆς*. (Βλ. σχετικὰ μὲ τῆ Γραμματικὴ αὐτῆ τοῦ Ἰωάννη Μπαλασοῦ ἢ Μπαλάσση Ἀχυρᾶ: Ὀλγα Κατσιαρδῆ, «Ὁ συγγραφέας τῆς Ἀνόνομης Γραμματικῆς τοῦ 1809», *Ὁ Ἑρανιστής*, 17 (1981), 282-283.)

Προκόπιο Καρτσιώτη στο έγχειρίδιό του *Μαθήματα τῆς γραικικῆς γλώσσης* ἦταν σαφῆς ὁ Ἀσώπιος γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ: «Ἰκανὴ περὶ τούτου φροντίς ἔγινεν ἤδη καὶ ἡ ἐνδεχομένη διόρθωσις ἐπεφέρθη. Ἐπὶ τῆς καθημερινῶς γινομένης ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ Γραικικὸν παραφράσεως, λαμβάνονται λέξεις, τῶν ὁποίων ἡ σημασία εἴτε γνωστὴ, εἴτε προσδιορίζεται διὰ γνωστοτέρας ἄλλης· καὶ ἐν ᾧ ἐρευνῶνται αἱ διαφοροὶ ἐκάστης συνθέσεις, καὶ ἐξ αὐτῆς παραγωγαί, ζητοῦνται οἱ ἀντιστοιχοῦντες Ἰταλικοὶ ὄροι, ἢ καὶ ἀνάπαλιν ὅταν οἱ Ἰταλικοὶ εἶναι γνωστότεροι εἰς τοὺς νέους· καὶ ἀφοῦ ἀπαξ ὑποστηριχθῆ ὡς βάσις ἡ σημασία τινὸς λέξεως, γίνεται μετὰ τῆς Γραικικῆς καὶ Ἑλληνικῆς παραθέσεις, καὶ οὕτως ἐκ τοῦ γνωστοῦ εἰς τὸ ἄγνωστον, γίνεται ὅπως οὖν πρόοδος ἐπὶ τὸ σκοπούμενον». Γιὰ νὰ γνωστοποιήσῃ τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα τουλάχιστον τῆς δικῆς του προσπάθειας, κατέθετε στοὺς ἐπιτρόπους τοῦ κοινοτικοῦ σχολείου σύντομα πονήματα-ἐκθέσεις τῶν μαθητῶν τοῦ τῆς ἀνώτερης τάξης.⁵⁰

Ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσας προβληματίζε καὶ τὸν ἑλληνοδιδάσκαλο τοῦ Σεμλίνου Γεώργιο Ζαχαριάδη, ποὺ τὸ 1816 ἐξέδωσε τὴ *Γραμματικὴν Ἑλληνικὴν*, ἡ ὁποία αἰθὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι παράλληλα εὐχρηστέρα καὶ στοὺς σλαβόπαιδες καὶ τοὺς γερμανόπαιδες ποὺ φοιτοῦσαν στὸ ἑλληνομουσεῖο τοῦ Σεμλίνου.⁵¹ Ὁ Ζαχαριάδης τόσο μὲ τὴ Γραμματικὴ του ὅσο καὶ μὲ τὸ *Λεξικὸν Ῥωμαῖκοσλαβωνικόν* (1803)⁵² καὶ τὴ μετάφραση στὴ σλαβοσερβικὴ (*slavenoserbski*) τῶν *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς καὶ τῶν Γαμικῶν παραγγελμάτων* τοῦ Πλουτάρχου καθὼς καὶ τῆς *Παρανέσεως πρὸς Δημόνικον* τοῦ Ἰσοκράτη⁵³ θὰ συνέχιζε ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ συγγραφικὸ καὶ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Δημήτριου Δάρβαρι. Ὁ Δάρβαρις εἶχε μεταφράσει στὴ σλαβοσερβικὴ, γιὰ χάριν τῶν Σέρβων μαθητῶν του, τὴ *Χρησιμοθῆθεια* τοῦ Ἄντ. Βυζαντίου (1786), τὸν *Πίνακα τοῦ Κέβητος τοῦ Θηβαίου* (1799), τὸν *Καθρέπτη τῶν Χριστιανῶν* (1801).⁵⁴ Μὲ τὸ ἔργο τους ἐνίσχυαν θεμε-

50. Ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Τεργέστης, φάκ. 1818, Ἑλληλογραφία, χαιρετισμοὶ 20 περίπου μαθητῶν τοῦ Ἀσώπιου πρὸς τοὺς Ἐπιτρόπους, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ περιλήψεις οἱ ὁποῖες βασιζόνταν στὰ ἀλληγορικὰ μυθολογικὰ κείμενα ποὺ εἶχαν διδαχθεῖ.

51. Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, σ. 191-195 καὶ μάλιστα σ. 193.

52. *Ο.π.*, σ. 186.

53. *Ο.π.*, σ. 187-188, τὸ 1824 συνέγραψε καὶ *Slavenska grammatika* (β.π., σ. 195).

54. *Ο.π.*, σ. 180-185· βλ. καὶ Despina Loukidou-Mavridou/J. Papadrianos, «Demetrios Darvaris: Sa contribution à l'évolution littéraire bulgare», στὸν τόμο *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ*

λιακά τις ελληνικές σπουδές στις νοτιοσλαβικές χώρες και προετοιμάζαν την κοινή διδασκαλία Έλλήνων και Σέρβων σε σχολεία του Βελιγραδίου, Novi Sad, Βέρσατς, Σιμεντέροβο, Κραγκούγιεβατς σ' όλο σχεδόν τον 19ο αι. και προξενούσαν το ενδιαφέρον των Έλλήνων για τη μάθηση της σερβικής.⁵⁵ Ο ρόλος των έλληνοδιδασκάλων ήταν δύσκολος γιατί μαρτυρούνταν συχνά αντιπαραθέσεις με τους Σέρβους για την οικειοποίηση των κοινοτικών σχολείων ή ακόμη οι Έλληνοπαιδες έγκατέλειπαν το σχολείο τους προκειμένου να φοιτήσουν σε γερμανικά σχολεία, όπως στην περίπτωση του Σεμίλινου⁵⁶ κ.ά. Έντούτοις συχνά μαρτυρείται ότι στα ελληνικά σχολεία φοιτούσαν και Σέρβοι μαθητές, για να πάρουν ανώτερη μόρφωση,⁵⁷ και ή ελληνική διδασκόταν και στα σερβικά σχολεία, όπως του Βελιγραδίου,⁵⁸ και για το σκοπό αυτό συντάσσονταν και γραμματικές της νέας ελληνικής ακόμη και μετά τα μέσα του 19ου αι.⁵⁹ Η ελληνική έξακολουθούσε να αποτελεί μια ισχυρή γλώσσα για τους λαούς της Βαλκανικής.

Κοντά στην ελληνική γλώσσα διδάσκονταν στα σχολεία της ελληνικής Διασποράς απαραίτητα και οι γλώσσες του κοινωνικού περιγύρου: Η ιταλική στη σχολή Φλαγγίνη της Βενετίας,⁶⁰ όπου από το 1824 λειτουργούσε ιταλικό και ελληνικό τμήμα.⁶¹ ή ιταλική και γερμανική στο κοινο-

μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αι. Α' Έλληνοβουλγαρικό συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 213-214.

55. Αναλυτικά βλ. στο πρόσφατο βιβλίο του Ι. Παπαδριανού, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 111-136, 140-144.

56. Παπαδριανός, *Σεμίλινο*, σ. 128, 163-164.

57. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι*, σ. 119.

58. *Ο.π.*, σ. 130-132.

59. *Ο.π.*, σ. 133. Ανάλογο ισχυρότερο φαινόμενο επικρατούσε στις βουλγαροφώνες περιοχές αλλά ή εξέτασή του θα ξεπερνούσε τα όρια του προβληματισμού μου. Βλ. τη μελέτη του Gunnar Hering, «Neofit Rilski in Samokov 1828: Bemühungen um die Herausgabe einer frühen Fassung seines Griechischbulgarischen Wörterbuchs», στο *Vtori meždunaroden Kongres po bulgaristika (Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Βουλγαρολογίας)*, Sofija, 23 maj - 3 juni 1986 g. Doldadi. 3: *Survremenen bulgarski ezik (κύριες ανακοινώσεις. 3: Σύγχρονη βουλγαρική γλώσσα)*, Σόφια 1987, σ. 48-58, όπου σύντομα και ή σχετική συζήτηση περι το θέμα.

60. Αθανάσιος Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνιος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 192, που παρατηρεί ότι τα πονήματα των μαθητών στην ιταλική τόσο στον πεζό όσο και στον έμμετρο λόγο ήταν άψογα.

61. Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Η Σχολή Φλαγγίνη στη Βενετία. Μια πρώτη συμβολή στην ιστορία της λειτουργίας της (1824-1907)», *Δελτίον Ιστορικής και*

τικό σχολείο τῆς Τεργέστης,⁶² πού μποροῦσε νά φιλοξενήσει ὡς μαθητές, σύμφωνα μέ τὸν κανονισμό του,⁶³ ἔξι τουλάχιστον αὐστριακοὺς ὑπηκόους (ἰταλόφωνους, σλαβόφωνους ἢ γερμανόφωνους) ἢ γερμανικὴ στὴ Βιέννη ἢ γερμανικὴ καὶ ἢ οὐγγρικὴ σὲ ἀρκετὰ σχολεῖα τῆς Διασπορᾶς στὴν Οὐγγαρία.⁶⁴ ἢ σερβικὴ καὶ συχνὰ ἢ γερμανικὴ στὰ σχολεῖα στὶς νοτιοσλαβικὲς χῶρες.⁶⁵ ἢ ἰταλική, ὡς γλώσσα τοῦ ἐμπορίου, καὶ ἢ ρωσικὴ στὸ σχολεῖο τῆς Ὀδησσοῦ.⁶⁶ Ἀλλωστε ἀπὸ τοὺς 150 μαθητὲς τῆς Ἑλληνομπορικῆς Σχολῆς τῆς Ὀδησσοῦ, τὸ 1820, πολλοὶ ἦταν «Ρῶσσοι, Βλάχοι, Σλάβοι, Γάλλοι, Ἰταλοὶ καὶ Γερμανοὶ», σύμφωνα μέ τὸν ἐπιστολόγραφο τοῦ Ἑρμῆ τοῦ Λόγιου.⁶⁷ Οἱ ξένες γλώσσες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν καθημερινὴ διαβίωση τῶν μαθητῶν στὸ ἀλλόγλωσσο περιβάλλον ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀποκατάσταση.

Τὸ φαινόμενο τῆς πολυγλωσσίας στὴ Διασπορὰ γίνεται πολυπλοκότερο ἂν συνεξετάσουμε καὶ τὸ γλωσσικὸ προσανατολισμὸ τῶν Βλάχων τῆς νότιας Βαλκανικῆς πού μετακινοῦνταν πρὸς βορρᾶ. Στὴ Διασπορὰ βρίσκονται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπαφὴ μέ πληθυσμοὺς σὲ διάσπαρτες πόλεις τῆς Οὐγγαρίας, τῆς Τρανσυλβανίας, τοῦ Βανάτου τοῦ Τέμεσβαρ πού μιλοῦν γλώσσα συγγενὴ μέ τὴ δική τους, δὲν αἰσθάνονται γλωσσικὰ ἀπομονωμένοι, ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὰ μηνύματα τοῦ ὕστερου Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ πρώιμου ρομαντισμοῦ καὶ συνειδητοποιοῦν τὴν ἀνάγκη νὰ συστηματοποιήσουν τὴν προφορικὴ ὡς τότε γλώσσα τους. Στους παράγοντες ἄλλωστε τῆς ἀξίας καὶ τοῦ σεβασμοῦ (prestige) μιᾶς γλώσσας, σύμφωνα μέ τὴν κοινωνικὴ γλωσσολογία,⁶⁸ ἀνάγεται καὶ ἡ προσπάθεια ἐκείνων πού τὴν ὀμιλοῦν νὰ τῆς δώσουν μιὰ γραπτὴ μορφή καὶ νὰ προχωρήσουν στὴ συστηματοποίησή της.

⁶² Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 26 (1983), 210-213, καὶ κυρίως 219, 252, 257.

⁶³ Κατσιαρδῆ-Hering, *Παροικία Τεργέστης*, σ. 295.

⁶⁴ Ὁ.π., σ. 285-286.

⁶⁵ Γιὰ τὸ σχολεῖο στὴν Πέστη βλ. Ödön Füves, «A Pesti Görögök iskolái», *Különlenyomat as antik Tanulmányok* 1972, ἐνι XIX / 1. Számából, Βουδαπέστη 1973, σ. 98-103. Τοῦ ἴδιου, «A Pesti Görög-Román Iskolák», *Különlenyomat a Magyar Pedagógia* 1971, ἐνι 1-2. Számából, Βουδαπέστη 1971, σ. 134-138.

⁶⁶ Παπαδριανός, *Σεμίλινο*, σ. 128· βλ. καὶ Παπαδριανός, *Οἱ Ἕλληνες ἀπόδημοι*, σποραδικὰ στὸ κεφ. γιὰ τὴν ἐκπαίδευση.

⁶⁷ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 9 (1818), 194. Βλ. ἐπίσης Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 7, Παράρτημα εἰς τὸν Α' ἀρ. τοῦ Ἰανουαρίου α' 1817, καθὼς καὶ τ. 10 (1820), 205-206, 612-622.

⁶⁸ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, I (1820), 205-206· βλ. καὶ σ. 620.

⁶⁹ Kremnitz, ὁ.π., σ. 76 κ.έ.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα πρέπει να εξετάσουμε τις προσπάθειες τῶν βλαχόφωνων τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. νὰ σχηματίσουν γραπτὸ ἀλφάβητο καὶ γραμματικὴ στὴν ὀμιλούμενη μόνο, ὡς τότε, γλῶσσα τους. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀρκετὰ πολὺπλοκο καὶ δὲν θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ὅλες οἱ πτυχές του. Ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ γραφὴ τῆς βλαχικῆς γλῶσσας, ποὺ ἀποτυπώνονται τόσο στὰ λεξικά ποὺ συντάχθηκαν στὴ Μοσχόπολη⁶⁹ ὅσο καὶ στὸ βλάχικο ἀλφαβητάριο (*Νέα Παιδαγωγία*) τοῦ Κωνσταντίνου Οὐκούτα, πρωτοπαπᾶ στὸν ὀρθόδοξο καὶ τοῦ Πόζναν (Pozen) τῆς Πρωσίας ποὺ τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1797, καὶ ἀπευθύνεται κυρίως στοὺς βλαχόφωνους τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης,⁷⁰ δημιουργοῦσαν βλαχικὴ γραφὴ μὲ βάση τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο. Ὁ Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ ὅμως, δάσκαλος τῆς ἀπλοελληνικῆς στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς Βιέννης, συνέταξε καὶ δημοσίευσε, τὸ 1813, τὴν πρώτη *Γραμματικὴν Ρωμανικὴν ἤτοι Μακεδονοβλαχικὴν*,⁷¹ ἐπιχειρώντας τὴ μεταγραφὴ τῆς ἀρωμουνικῆς μὲ βάση τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦσαν ὅλες οἱ λατινογενεῖς γλῶσσες, ὅπως ὑποστήριζε. Εἶναι θεμιτὸ νὰ διακρίνουμε ἐδῶ δύο διαφορετικὲς τά-

69. Βλ. Μίλτος Γαρίδης, «Ὁ μητροπολίτης Παΐσιος καὶ ἡ βλάχικη ἐπιγραφὴ τοῦ Κλεινοβού: ἀλφάβητο καὶ ἔθνικὸ πρόβλημα», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 2, τχ. 3 (1985), 191-192· πρόκειται γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ (α) τὸ *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν Ἀπλοῦν καὶ Βλαχικὸν καὶ Ἀλβανικὸν* τοῦ Θεόδωρου Ἀναστάσιου Καβαλλιώτη, ποὺ ὅμως ὁ Max Demeter Peyfuss, στὴ μονογραφία του γιὰ τὴν τυπογραφία τῆς Μοσχόπολης *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη-Κολωνία 1989, σ. 52 ἀπέδειξε ὅτι δὲν παρήχθη στὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ (β) τὸ [...] *Λεξικὸν Τετραγλωσσον τῆς ἀπλῆς Ρωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισία βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς καὶ τῆς Ἀλβανικῆς* τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, ποὺ ὅμως τυπώθηκε μόλις τὸ 1802. Βλ. ἐπίσης τὴν πρόσφατη ἀξιόλογη μελέτη τῆς Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου, *Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὰ Βαλκάνια (1750-1850)*, *Τὸ τετραγλωσσὸ λεξικὸ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη*, Ἰωάννινα 1988, ὅπου ἐκτενὴς ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας καὶ τῆς βλαχικῆς ἐθνικῆς συνειδησης.

70. *Νέα Παιδαγωγία, ἤτοι Ἀλφαβητάριον Εὐκόλον τοῦ μαθεῖν τὰ νέα παιδιὰ τὰ ῥωμανοβλαχικά γράμματα εἰς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ρωμανοβλάχων. Νῦν πρῶτον Συνετέθη καὶ ἐδιορθώθη παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἐν ἱερεῦσιν Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Οὐκούτα, Μοσχοπολίτου, Χαρτοφύλακος καὶ πρωτοπαπᾶ ἐν τῇ Προσνία τῆς μεσημβρινῆς Προσίας [...]*, Βιέννη 1797. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Max Demeter Peyfuss ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου φωτοτυπία τοῦ σπάνιου αὐτοῦ ἐντύπου.

71. Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ, *Γραμματικὴ Ρωμανικὴ, ἤτοι Μακεδονοβλαχικὴ. Σχεδιασθεῖσα καὶ πρῶτον εἰς φῶς ἀναχθεῖσα ὑπὸ Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ διδασκάλου τῆς ἐνταῦθα ἀπλοελληνικῆς Σχολῆς*, Βιέννη 1813.

σεις πρὸς τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας; Μήπως στὴν πρώτη προσανατολίζονταν Βλάχοι προσδεδεμένοι περισσότερο στὸ ὄραμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παράδοσης καὶ ἀπὸ τὴ δεύτερη, ποὺ ὑλοποιεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., φαίνεται νὰ ἔχει ὀριμάσει ἢ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ρεῦμα Διαφωτισμοῦ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Βλαχία καὶ τὴν Τρανσυλβανία;⁷² Ὁ πρόλογος τοῦ Μποϊατζῆ εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττος: «Ἐντεῦθεν ἡ εὐχὴ τοῦ νὰ ἔχη ὅλος ὁ κόσμος μίαν γλῶσσαν εἶναι τόσον ἐσφαλμένη ἀπὸ μέρους τῆς ὠφελείας, ὅσον ἀνόητος ἀπὸ μέρους τοῦ νὰ βαλθῆ εἰς πρᾶξιν». Ἡ θέση αὐτὴ μπορεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς γλωσσολογίας στὸν τομέα τῆς πολυγλωσσίας νὰ θεμελιωθεῖ ριζικά. «Ἡ παλιὰ φράση», γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του ὁ Mario Wandruszka γιὰ τὴ Mehrsprachigkeit des Menschen, «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄν ποὺ ἔχει γλῶσσα» πρέπει στὴν πραγματικότητα νὰ λέγεταῖ «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄν ποὺ μαθαίνει πολλὰς γλῶσσας»⁷³ καὶ τὴν πολυγλωσσία κατέχει ἤδη μέσα ἀπὸ τίς διαφοροποιήσεις στὴν ἴδια τὴ μητρικὴ του γλῶσσα, στὸν κοινωνικό του περίγυρο, στὶς βιωματικὲς μετακινήσεις του. Καὶ γιὰ νὰ μὴ διακόψουμε τὸ διάλογο μὲ τὸν Μποϊατζῆ: «Ὅθεν ὁ Βλάχος», συνεχίζει στὸν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς του, «μακρὸν ἀπὸ τὸ νὰ ἐντραπῆ τὴν γλῶσσαν του, θέλει τὴν νομίζει μάλιστα καὶ καύχημά του καὶ ὅταν αὐτὸς στολίσῃ τὸ πνεῦμα του, θέλει τῷ ἀκολουθήσει προθύμως, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ἡ γλῶσσα του προθυμότερον πάρα ἄλλαι τινές». Ἀπαντοῦσε ἴσως ἔτσι στοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Νεόφυτου Δούκα «εἰς τὸ περὶ γλώσσης τῆς

72. Γαρίδης, ὁ.π., σ. 193-194. Ὁ Max Demeter Peufuss, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Βιέννη 1974, σ. 27-28 θεωρεῖ τὴν προσπάθεια τοῦ Μποϊατζῆ ὡς σαφὴ ἔνδειξη ἐθνικῆς συνειδητοποίησης τῶν Βλάχων. Τὸ πρόβλημα νομίζω παραμένει ἀνοικτὸ στὴν ἔρευνα καὶ πρέπει νὰ τὸ ἐξετάσουμε καὶ μέσα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀναφύονται ἀπὸ τίς ποικίλες μετακινήσεις καὶ κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες διαμόρφωσης τῶν παροίκων Βλάχων καὶ ἄλλων στὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη. Μιὰ προσπάθεια περαιτέρω μεθοδολογικῆς προσέγγισης τοῦ θέματος βλ. Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester Orthodoxen Gemeinde», στὸ *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag* (hrsg. von Gunnar Hering), Φραγκφούρτη 1993, σ. 145-160 καὶ κυρίως σ. 154-160. Τὰ συμπεράσματα ἐπίσης καὶ οἱ προτάσεις ἐργασίας ποὺ ἔχει διατυπώσει ὁ Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas*, Πράγα 1968, κυρίως μελετώντας τὸ τσέχικο παράδειγμα καὶ ἄλλα μικρῶν λαῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης θὰ ἦταν εὐκαταῖο νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ γιὰ τὸ φαινόμενο τῶν Βλάχων.

73. Mario Wandruszka, *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*, Μόναχο 1979, σ. 13.

Βλαχικῆς ταύτης τῆς ρυπαρᾶς καὶ ἀθλίᾶς». ⁷⁴ Ἡ ἑλληνικῆ, ἀνώτερη κοινωνικὴ γλῶσσα στοὺς χώρους προέλευσης τῶν Ἀρωμαίνων τῆς νότιας Βαλκανικῆς, εἶχε ἀρχίσει νὰ χάνει σὲ κύρος ἐπιβολῆς στοὺς χώρους τῆς Διασπορᾶς. Τῆ θέσῃ της ἔπαιρναν οἱ ἄλλες γλώσσες τοῦ περιβάλλοντος καὶ προπάντων ἡ γερμανικὴ ὡς γλῶσσα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς καταξίωσης. Ἡ ὑποχώρησις αὐτὴ συνέβαλε ὥστε μεγάλη μερίδα βλαχόφωνων νὰ συνειδητοποιοῦν πὺ ἐύκολα τὴν ἀξία τῆς γλώσσας τους καὶ ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γιὰ τὴ γλῶσσα τους νὰ διευκόλυνε καὶ νὰ προβληματίζονται, ὀρισμένοι τουλάχιστον, γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους ἰδιαιτερότητα. Ἐντούτοις ἐκδηλώνονταν παράλληλα καὶ ἡ προσπάθεια ἄλλων Βλάχων, ὅπως τοῦ Δημήτριου Δάρβαρι, ὅχι μόνον νὰ συγκρατήσουν τοὺς βλαχόφωνους στὴν ομάδα ἐκείνη πού θὰ ἐξακολουθοῦσε καὶ νὰ χρησιμοποιοῦε τὰ ἑλληνικὰ καὶ νὰ προσανατολίζεται στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς ἐξελληνίσουν.

Τὰ ἔργα τοῦ Δημήτριου Δάρβαρι, πού δημοσιεύτηκαν στὴ Βιέννη κατὰ τὰ ἔτη 1785-1829, ἐντάσσονται στὸ πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον τοῦ λόγιου νὰ συμβάλει στὴ διαπαιδαγώγησι τῶν νεαρῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ νὰ καταστήσει προσιτὴ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ στοὺς «ὁμογενεῖς» του, ὅπως συχνὰ γράφει στοὺς προλόγους του, ἐννοώντας τοὺς Βλάχους.

Τὸ «πρόγραμμα» του ξεκίνησε μὲ τὴν *Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν* (1798)⁷⁵ καὶ συνέχισε μὲ τὸ *Ἐκλογάριον εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπειρῶν τῆς Ἀπλῆς Διαλέκτου* (1804),⁷⁶ τὴ *Γραμματικὴν ἀπλοελληνικὴν [...]* *εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων* (1806),⁷⁷ τοὺς *Διαλόγους γραικογερμανικοὺς χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν* (1806),⁷⁸ τὸ *Ἑλληνικὸν Ἀλφαβητάριον [...]*

74. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Νεόφυτου Δούκα στὸ *Μαξίμου Τυρίου Λόγοι Τεσσαράκοντα καὶ εἷς, ἐπεξεργασθέντες καὶ ἐκδοθέντες παρὰ Νεοφύτου Δούκα*, Βιέννη 1810, σ. λγ'.

75. Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Περιέχουσα διαφόρους Ἑλληνικοὺς Διαλόγους πᾶν ὠφελίμους εἰς τρεῖς ἑκατοντάδας διηρημένους, συναρμολογηθεῖσα παρὰ Δημ. Ν. Δαρβάρεως τοῦ ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας πρὸς χρῆσιν τῶν πρωτοπειρῶν τῆς Ἑλλάδος φωνῆς [...]*, Βιέννη 1798.

76. Τοῦ ἴδιου, *Ἐκλογάριον Γραικικὸν εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπειρῶν τῆς Ἀπλῆς Διαλέκτου συλλεχθὲν ὑπὸ [...]*, Βιέννη 1804.

77. Τοῦ ἴδιου, *Γραμματικὴ Ἀπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημ. Ν. Δαρβάρεως εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων [...]*, Βιέννη 1806.

78. Τοῦ ἴδιου, *Διάλογοι γραικογερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν ἐκδοθέντες πρὸς ἐδικολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου, ὑπὸ Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως [...]*, Βιέννη 1809.

πρὸς χρῆσιν τῶν κοινῶν Σχολείων τοῦ Γένους» (1816),⁷⁹ ἐνῶ παράλληλα συνέτασσε καὶ ἐξέδιδε *Κατηγήσεις (Μικρὰ καὶ Μεγάλῃ)*,⁸⁰ *Χειρογραφίαν εἰς τὴν καλοκαγαθίαν, ἥτοι ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ρωμαίων καὶ Βλάχων* (1791)⁸¹ κ.ἄ. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Κλεισούρα τῆς Μακεδονίας, δάσκαλος Ἑλληνοπαίδων, Σέρβων καὶ Βλάχων στὸ Σεμλίνο καὶ τὴ Βιέννη,⁸² πολὺγλωσσος ὁ ἴδιος⁸³ διαπίστωσε ἔγκαιρα τὶς ἐλλείψεις στὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Γραικῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Βλάχων, τοὺς ὁποίους ἐπιθυμοῦσε νὰ συγκρατῆσει ἢ νὰ μυήσει στὴ γραπτὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ νὰ τοὺς δώσει τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια γραφῆς καὶ σύνταξης. Στὸ προοίμιό του στὴ *Γραμματικὴν Ἑλλοελληνικὴν* ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων: «Αὕτη ἡ Γραμματικὴ λοιπὸν εἶναι κυρίως καὶ καθ' αὐτὸ διωρισμένη διὰ τοὺς ὁμογενεῖς μου, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ κοινὴ τῶν Γραικῶν διάλεκτος εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος: διότι χρειάζονται αὐτὴν ἀφεύκτως καὶ διὰ τὴν ἐπιμιξίαν μετὰ τῶν Γραικῶν, καὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως, καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῶν Γραμμάτων καὶ διὰ τὴν ἐμπορίαν. Ἐπειδὴ διὰ ταύτης τῆς γλώσσης, ὡς εἶναι πασιδῆλον καὶ σπουδάζουσι καὶ ἐκτελοῦσι πάσας τὰς δουλείας των καὶ ὑποθέσεις, τὴν ὁποίαν διὰ νὰ τὴν μανθάνωσι καλῶς καὶ ἐντελῶς ἔχουσι χρεῖαν πάντως μιᾶς ἀπλῆς Γραμματικῆς. / Ἐμπορεῖ δὲ αὕτη νὰ εἶναι χρήσιμος καὶ εἰς τοὺς Γραικοὺς νέους: διότι δὲν θέλου γένῃ βέβαια ὅλοι σπουδαῖοι, [...] ἀλλ' ἄλλοι πραγματευταί, [...] ἄλλοι ἄλλου τινὸς ἐπαγγέλματος ἢ ἐπιτηδεύματος [...]».

Ἀκόμη πιὸ ἔντονα διατύπωνε τὶς ἀνησυχίες του στὸ προοίμιό τῶν *Γραικογερμανικῶν Διαλόγων* του (1809), «Ἡ κοινὴ τῶν Γραικῶν διάλεκτος εἶναι ξένη εἰς τὰ παιδιά τῶν ἐν τῇ τοῦ Καίσαρος ἐπικρατεῖα παροικούντων ὁμογενῶν, καὶ πρέπει νὰ τὴν μάθωσι διὰ τῆς ἐγγωρίου φωνῆς

79. Δημ. Ν. Δάρβαρις, *Ἑλληνικὸν Ἀλφαβητάριον, μετ' ἀκριβοῦς καὶ συντόμου μεθόδου πλήρες τῶν πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν ἀναγκαίων [...]*, Βιέννη 1816· πρβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Πρωτοπειρία ἀπλοελληνικῆ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων φιλοπονηθεῖσα ὑπὸ Δημ. Ν. Δαρβάρεως [...]*, Βιέννη 1818.

80. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν *Κατηγήσεων* τοῦ Δ. Δάρβαρι βλ. Λαδὰς-Χατζηδημόσ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 67-69, ἀρ. 22. Συχνὰ στοὺς τίτλους ἀναγραφόταν: «Εἰς χρῆσιν τῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας τέκνων Γραικῶν τε καὶ Βλάχων».

81. Δημ. Ν. Δάρβαρις, *Χειρογραφία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν, ἥτοι ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ρωμαίων καὶ Βλάχων*, Βιέννη 1791.

82. Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, σ. 123 κ.ἑ.

83. Γνώριζε πλὴν τῆς ἑλληνικῆς, ἀρωμουνικῆς, τῆ γερμανικῆ, σερβικῆ καὶ ἄλλες σλαβικῆς γλῶσσες.

[...]. "Όθεν πολλάκις έστοχάσθη, ότι καλόν να γένη μία Συλλογή διαλόγων γραικογερμανικών δια τὰ παιδία τών όμοφύλων προς εύκολωτέραν μάθησιν τής πατρίου αυτών γλώσσης".⁸⁴ Πάτριο γλώσσα θεωροῦσε και για τούς «Γραικούς» και για τούς «Βλάχους» τήν ελληνική και τὸ πρόγραμμα του για τήν ενίσχυσή της συνειδητά υπηρετοῦσε. Για τὸν Δάρβαρι και για πολλούς βλαχόφωνους άλλωστε εξακολουθοῦσε και στη Διασπορά ἡ ελληνική να κατέχει τήν κοινωνική αξία που για τούς γεννημένους στις όθωμανικές περιοχές ἦταν γεγονός εν πολλοῖς αυτονόητο. Ἡ ελληνική ἦταν, μετά τή γερμανική ἢ οὐγγρική ἢ σερβική τοῦ νέου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ὅπου ζοῦσαν οἱ πάροικοι, ἡ κατεξοχήν «κυρίαρχη» και σεβαστή.

Κλείνοντας τὸ μικρὸ αὐτὸ πόνημα θὰ τολμοῦσα να ἐλπίζω ότι οἱ σκέψεις που ἐδῶ διατυπώθηκαν δὲν αποτελοῦν παρά τις πρώτες προτάσεις για περαιτέρω ἔρευνα τοῦ πολύπλοκου φαινομένου τής πολυγλωσσίας. "Όταν ἡ μελέτη τών κειμένων Γραμματικῆς τών βαλκανικών λαῶν τής ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ τών «'Αναγεννήσεών» τους προχωρήσει συγκριτικά και με γλωσσολογικές μεθόδους, όταν ἐρμηνευθοῦν τὰ περιεχόμενα τών λεξικῶν,⁸⁵ διαλόγων, ἀνθολογίων κλπ. και ἀποκτήσουμε μελέτες για τήν κοινωνικοοικονομική διαβίωση / συμβίωση / συνύπαρξη τών άλλοεθνῶν παροίκων, τότε οἱ γνώσεις μας για τή δημιουργία τής πολυγλωσσίας και για τήν προετοιμασία τών ἐθνικῶν ιδιαιτεροτήτων ἴσως να ἐμπλουτιστοῦν αποτελεσματικότερα.

84. Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Διάλογοι γραικογερμανικοί*, σ. 3.

85. Βλ. τήν ὑποδειγματική ἀνάλυση τοῦ *Τετράγλωσσου Λεξικοῦ* τοῦ Δανιήλ Μοσχοπολίτη ἀπὸ τήν Κωνσταντακοπούλου, ὁ.π., σ. 66 κ.έ.